

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН, БІЗНЕСУ
ТА ТУРИЗМУ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ Леся ПОБОЧЕНКО
«_____» _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)

ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ БАКАЛАВРА
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 242 «ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ»
ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЮ ПРОГРАМОЮ
«ТУРИЗМОЗНАВСТВО»

Тема: «Релігійний туризм та паломництво в Україні»

Виконавець: Юхимович Олексій Вікторович, група

Т-413

_____
(підпис виконавця)

Керівник: к.геогр.н., доцент, доцент кафедри
міжнародних економічних відносин, бізнесу
та туризму ФМВ НАУ
Сайчук Віктор Степанович

_____
(підпис керівника)

Нормоконтролер: Борисюк Оксана Анатоліївна

_____
(підпис нормоконтролера)

КИЇВ – 2024

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет міжнародних відносин
Кафедра міжнародних економічних відносин, бізнесу та туризму
спеціальність 242 «Туризм і рекреація»
освітньо-професійна програма «Туризмознавство»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Леся ПОБОЧЕНКО

«__» _____ 2024 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Юхимовича Олексія Вікторовича

1. Тема роботи «Релігійний туризму та паломництво в Україні» затверджена наказом ректора «26» березня 2024 р. № 441/ст.

2. Термін виконання роботи: з 13 травня 2024 року по 16 червня 2024 року.

3. Вихідні дані роботи: наукові публікації вітчизняних та закордонних вчених, які вивчають релігійний туризм та паломництво в Україні та за кордоном, підручники та посібники з теми дослідження, монографії, офіційні публікації Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) та Всесвітньої ради з туризму та подорожей (WTTC), періодичні матеріали, законодавчі та нормативно-правові акти щодо регулювання релігійного туризму та паломництва, статистичні матеріали Міністерства фінансів України, Державної служби статистики України, Державне агентство розвитку туризму України.

4. Зміст пояснювальної записки: Теоретичні засади особливостей релігійного туризму і паломництва, Аналіз сучасного стану релігійного туризму в Україні, Шляхи розвитку релігійного туризму в Україні.

5. Перелік обов'язкового ілюстративного матеріалу: таблиці - 1, рисунки - 16, додатки - 5.

6. Презентація основних результатів кваліфікаційної роботи в електронному вигляді. Розроблена презентація в Microsoft Office Power Point.

7. Календарний план-графік

№ з/п	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Зібрати джерельну базу відповідно до теми дослідження, провести аналіз наукової літератури.	22.01. – 25.02.2024 р.	Виконано
2.	Підготувати вступ, в якому охарактеризувати актуальність теми, мету, об'єкт, предмет дослідження, завдання, методи дослідження.	26.02. – 10.03.2024 р.	Виконано
3.	Проаналізувати теоретичні засади особливостей релігійного туризму та паломництва та згрупувати отриману інформацію в першому розділі.	11.03. – 25.03.2024 р.	Виконано
4.	Проаналізувати сучасний стан релігійного туризму в Україні, дослідити закордонний досвід релігійного туризму. Занотувати отримані результати у другому розділі.	26.03.– 14.04 2024 р.	Виконано
5.	Дослідити перспективи розвитку релігійного туризму в Україні. Розробити релігійний тур по Україні. Записати отримані дані у третьому розділі.	15.04 –28.04 2024 р.	Виконано
6.	Підвести підсумки проведенного дослідження, узагальнити отриману інформацію у висновках.	29.04 – 5.05 2024 р.	Виконано
7.	Оформити роботу відповідно до вимог та підготуватись до попереднього захисту та перевірки на плагіат.	06.05 –10.05 2024 р.	Виконано
8.	Доопрацювати роботу згідно з отриманим відгуком після попереднього захисту та перевірки на плагіат.	11.05 – 15.05.2024 р.	Виконано
9.	Підготовка матеріалів для захисту роботи. Захист кваліфікаційної роботи.		Виконано

7. Дата видачі завдання: «25» березня 2024 р.

Науковий керівник дипломної роботи _____ Сайчук В.С
(підпис керівника) (П.І.Б.)

Завдання прийняв до виконання _____ Юхимович О.В
(підпис здобувача) (П.І.Б.)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи **«Релігійний туризм та паломництво в Україні»**: 71 сторінок, 16 рисунків, 38 використаних джерел.

Об'єкт дослідження – релігійний туризм в Україні.

Предмет дослідження – теоретичні та практичні аспекти розвитку та організації релігійного туризму.

Мета дипломної роботи – дослідити організації та розвиток релігійного туризму в Україні.

Для досягнення мети дослідження були поставлені наступні завдання:

1. Дослідити сутність та зміст поняття «релігійний туризм» та «паломництво»;
2. Проаналізувати особливості організації релігійного туризму;
3. Охарактеризувати класифікацію релігійного туризму;
4. Дослідити релігійні туристичні центри та об'єкти в Україні;
5. Проаналізувати сучасний стан релігійного туризму в Україні;
6. Дослідити закордонний досвід розвитку релігійного туризму;
7. Обґрунтувати перспективи розвитку релігійного туризму в Україні;
8. Розробити релігійний тур по Україні.

У дипломній роботі використано такі загальнонаукові **методи** як, опис, аналіз, узагальнення.

Матеріали дипломної роботи можуть бути використані у практичній діяльності фахівців туристичної сфери та у навчальному процесі, зокрема під час вивчення дисциплін «Подієвий туризм», «Культурно-пізнавальний туризм», «Основи туризмознавства» та ін.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ ТА ПАЛОМНИЦТВА.....	9
1.1. Сутність та зміст поняття «релігійний туризм» і «паломництво».....	9
1.2. Особливості організації релігійного туризму.....	15
1.3. Класифікація релігійного туризму.....	18
Висновки до розділу 1.....	25
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	27
2.1. Релігійні туристичні об'єкти та DESTИНАЦІЇ в Україні.....	27
2.2. Сучасний стан релігійного туризму в Україні.....	34
2.3. Закордонний досвід розвитку релігійного туризму.....	37
Висновки до розділу 2.....	45
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	47
3.1. Перспективи розвитку релігійного туризму в Україні.....	47
3.2. Пропозиції з розробки релігійного туру по Україні.....	51
3.3. Державна підтримка та сприяння паломництву в Україні.....	61
Висновки до розділу 3.....	67
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Актуальність теми. Серед багатьох видів туризму релігійний туризм, як складова частини сучасної індустрії туризму, займає особливе місце. Релігійний туризм історично вважається першою категорією туризму, яку можна віднести до періоду формування світових релігій. У релігійному туризмі прийнято розрізняти дві сфери діяльності - релігію, пов'язану з участю в заходах релігійного життя, здійснювану за допомогою екскурсій і паломництв, як подорожі з метою відвідування святих місць.

На сучасному ринку релігійного туризму дуже мало туристичних підприємств працюють з цим специфічним туристичним продуктом і розуміють усі його тонкощі. Успішна організація духовного туризму потребує співпраці туристичного бізнесу та церковних діячів.

Релігійний туризм в Україні, який спрямований на відвідування святинь, паломництво та духовне вдосконалення, здобуває все більш вагому роль в розвитку туристичної галузі. У сучасному світі люди виявляють зростаючий інтерес до духовних та релігійних цінностей, а це відображається в збільшенні кількості паломників, що обирають Україну для своїх паломницьких подорожей. Релігійний туризм в Україні стає не лише засобом поглиблення духовного життя та знайомства з релігійною спадщиною, але й важливим чинником економічного розвитку та культурного обміну. У кожному куточку країни зберігаються унікальні святині, які привертають увагу віруючих та людей, зацікавлених культурою та історією.

Прагнучи розкрити важливість та перспективи розвитку релігійного туризму в Україні, ця робота спрямована на вивчення феномену паломництва та релігійного туризму як складника сучасного туристичного ландшафту, а також розглядає його вплив на формування позитивного іміджу країни та створення сприятливих умов для прийому паломників.

Релігійний туризм – форма туризму, яка передбачає надання послуг та розміщення туристів, які відвідують святі місця та релігійні центри, віддалені від

місця їх проживання. Важливо розрізняти визначення слів «релігійний туризм» і «релігійне паломництво». Ці ідеї часто асоціюються одна з одною як у повсякденному житті, так і офіційно що невірно. Деякі вчені вважають, що паломництво та релігійний туризм є окремими видами діяльності людей, тому що останній є економічною діяльністю, тоді як перший є чисто релігійним, тому вони різні. Інші вчені бачать два напрямки релігійного туризму. Це паломницькі та освітні поїздки. Крім того, існують прогнози, що справжнє паломництво з часом переросте у релігійний туризм, тренд, який сьогодні все більш помітний у європейських країнах.

Як професійний туризм, релігійний туризм є важливою частиною історичної та культурної спадщини людства. Зарубіжні дослідники давно і успішно реалізують це положення. Українські вчені також взялися за дослідження релігійного туризму. Серед них консенсус полягає в тому, що релігійний туризм має власні економічні, соціальні, духовні та культурні ніші, відіграє важливу роль у системі міжнародного та внутрішнього туризму та є важливою частиною сучасної індустрії туризму.

Релігійний туризм має всі шанси стати креативною індустрією. Україна не є місцем, яке традиційно розглядають туристи. Загальне сприйняття полягає в тому, що тут не вистачає унікальних або специфічних культурних, духовних, етнографічних місць, ландшафтів або визначних пам'яток навколишнього середовища, яких не уникнути під час подорожі. І хоча Україна згадується в туристичних енциклопедіях, опис її не дуже привабливий. Україна досі не входить до списку світових лідерів релігійного та паломницького туризму. Винятком є євреї-хасиди, які здійснюють паломництво до могили свого духовного вчителя в Україні. Більшість з них здійснювали паломництва до Києво-Печерського та Почаївського монастирів. У Львові чи Бердичеві, де є багато католицьких монастирів чи соборів, майже неможливо зустріти паломників зі США, Канади, Австралії, які відвідують греко-католицькі святині, а також поляків, які цікавляться релігійними предметами. Але всі ці поїздки здійснюються приватно або через паломницькі центри певних церков, а не як

частина туристичної індустрії. Частково проблема може полягати в тому, що у Всесвітній павутині немає інформації про релігійні здобутки України.

Дослідженням релігійного туризму займалися багато вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких Т. Божук, А. Ковальчук, О. Любіцева, М. Мальська, М. Рутинський, Д. Е. Софер, А. Яковські, С. Т. Браун та ін.

Метою бакалаврської роботи є дослідження організації та розвитку релігійного туризму в Україні.

Об'єктом бакалаврської роботи є релігійний туризм в Україні.

Предмет бакалаврської роботи - теоретичні та практичні аспекти розвитку та організації релігійного туризму.

Завдання бакалаврської роботи:

- Дослідити сутність та зміст поняття «релігійний туризм» та «паломництво»;
- Проаналізувати особливості організації релігійного туризму;
- Охарактеризувати класифікацію релігійного туризму;
- Дослідити релігійні туристичні центри та об'єкти в Україні;
- Проаналізувати сучасний стан релігійного туризму в Україні;
- Дослідити закордонний досвід розвитку релігійного туризму;
- Обґрунтувати перспективи розвитку релігійного туризму в Україні;
- Розробити релігійний тур по Україні.

Для досягнення мети дослідження та виконання поставлених задач були застосовані різні **методи дослідження**: літературний та просторий аналіз, історико-географічний метод, системно-структурний аналіз, статистичний, картографічний та порівняльний методи.

Структура бакалаврської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ ТА ПАЛОМНИЦТВА

1.1. Сутність та зміст поняття «релігійний туризм» і «паломництво»

Туризм – це багатогранне явище, яке об'єднує різні елементи, такі як географія, економіка, суспільство, культура та екологія, має невичерпний потенціал для постійного вдосконалення та тісно пов'язане з багатьма іншими сферами людської діяльності, що визначає його важливість у суспільствах різних країн та має велике значення в господарському житті народу [1, с. 35].

Подорожі були властиві людям з самого початку, тобто походження подорожей збіглося з походженням людства. Основними причинами, які спонукали перших людей подорожувати, були фізичні потреби в безпеці, їжі та дослідженні місцевості, а також соціальні потреби в спілкуванні, задоволенні цікавості, обміні предметами та грабунку [2, с. 89].

Релігійність притаманна людському роду з самого початку часів.

Подорожі з релігійною метою мають значний вплив на всю історію подорожей: від найдавніших часів до сьогодення. За даними Всесвітньої туристичної організації, щороку від 300 до 330 мільйонів людей відвідують основні святині, що становить близько чверті всіх міжнародних туристичних прибуттів, і щорічно здійснюється понад 600 мільйонів релігійних і національних поїздок [3]. У довгій історії релігійного туризму та релігії багато поїздок присвячено відвідуванню язичницьких святинь для поклоніння серед різних культур. Релігія — це окремий набір вірувань, практик і систем, які зазвичай передбачають поклоніння обожнювальній силі, такій як особистий бог чи інша надприродна істота. Незважаючи на те, що це найосновніше визначення, існує кілька тлумачень того, що є релігією, і не всі релігії передбачають віру в божества, бога або надприродні істоти [4, с. 117].

Релігії зазвичай включають релігійні вірування, погляди, історії, пророцтва, одкровення, мораль, а також проповіді, церемонії та інші релігійні заходи, які мають духовний компонент для послідовників певної віри. Відомий психотерапевт Зигмунд Фрейд характеризував релігію як форму бажаної мети. Однак сучасна психологія визнає, що релігія відіграє важливу роль у житті та досвіді людини, вона навіть може мати позитивний вплив на здоров'я та добробут. Насправді дослідження показують, що релігія сприяє розвитку здорової поведінки, регулює їхні дії та розуміє їхні емоції, що все впливає на їхнє здоров'я [5].

Визнається багато різних релігійних традицій, включаючи найвідоміші основні релігії світу, а також кілька менш відомих релігійних конфесій. Деякі з них виступають за монотеїзм, або віру в одного бога, тоді як інші виступають за політеїзм, або віру в кількох богів. Певні типи релігій включають, але не обмежуються ними: буддизм; бахаїзм; зороастризм; християнство; індуїзм; конфуціанство; іслам; індіанські релігії; даосизм; іудаїзм; джайнізм; синтоїзм; растафаріанство; традиційні африканські релігії [3].

Має зв'язок релігією, анімізм — це віра в божественних тварин, які не є людьми, тоді як тотемізм — це віра в божественний зв'язок між людьми та світом природи. На іншому кінці релігійного спектру знаходяться атеїзм, віра в те, що немає богів або бога, і агностицизм, віра в те, що існування бога або богів є невідомим або непізнаваним. Дослідженням паломництва займаються багато вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких Т. Божук, А. Ковальчук, О. Любіцева, М. Мальська, М. Рутинський, Д. Е. Софер, А. Яковські, С. Т. Браун та ін. Кожен з них по-різному трактує визначення цього поняття.

Релігійний туризм, як сфера подорожей, що спрямована на духовний розвиток та пізнання релігійних місць, має довгу історію й широкий географічний охоплення. Він є невід'ємною складовою туристичної індустрії та важливим аспектом культурного обміну між різними народами та культурами.

Релігійний туризм, або паломництво, передбачає відвідування святинь, місць релігійної важливості та проведення релігійних обрядів. Це може

включати паломництво до святилищ, храмів, синагог, мечетей, монастирів та інших релігійних споруд. Релігійний туризм відрізняється від інших форм туризму тим, що його цільовою аудиторією є віруючі люди, які прагнуть поглибити своє релігійне вірування, здійснити поклоніння та отримати духовне збагачення [6].

Основними релігійними центрами світу, які приваблюють паломників, є Іерусалим (християнство, юдаїзм, іслам), Мекка та Медина (іслам), Ватикан (католицизм), Бодгайя та Варанасі (індуїзм), Лумбіні (буддизм) та інші [8].

Релігійний туризм відіграє важливу роль у збереженні та просуванні релігійної спадщини, культурного обміну та міжрелігійного діалогу. Він сприяє розвитку туристичної індустрії, збільшує доходи місцевого населення та сприяє підтримці релігійних споруд. Також він може мати великий вплив на економіку регіонів, де знаходяться святині, створюючи нові робочі місця, підтримуючи місцевий бізнес та інфраструктуру.

Релігійний туризм є важливим аспектом сучасного світу, який сприяє духовному розвитку людей, збереженню культурної спадщини та розвитку туристичної індустрії. Він має значний потенціал для сприяння міжрелігійному діалогу, розумінню та толерантності між різними віросповіданнями та культурами.

А. Ковальчук сказав, що паломництво – це подорож до релігійного об'єкта, яка сприяє духовному зціленню та розумовій діяльності [12, с. 113]. М. Рутинський, М. Мальська та описують це так: «Паломництво — це особлива форма духовної розваги, що передбачає очищення, спокуту та приєднання до храму віри, де людина виражає віру, відвідуючи особливий сакральний центр тієї чи іншої релігії [13, с. 56].

Виходячи з вищесказаного, можна дати загальне визначення цього терміну. Паломництво — це релігійна подорож віруючих, колективно або індивідуально, до святого місця. Паломництво як духовно-соціальна діяльність людства відома з глибокої давнини. Незалежно від релігії, люди завжди шанували святі місця, пов'язані з Богом, місця, де відбувалися містичні явища, а

також місця, пов'язані з життям, смертю або похованням релігійних діячів або святих. Релігійне паломництво, репрезентуючи давню культурну традицію, змогло протягом століть зберегти свою незмінну сутність і стати невід'ємною частиною сучасного світу. Змінилися зовнішні умови подорожей віруючих, але незмінними залишилися їх мета і зміст [5, с. 28].

Паломництво є старовинною традицією, що має глибокі корені в релігійних, культурних та історичних аспектах світової спільноти. Цей реферат спрямований на розгляд сутності паломництва, його значення та впливу на духовний розвиток особистості та суспільство в цілому. Паломництво - це процес відвідування святинь, місць релігійного значення або історичних пам'яток, з метою здійснення духовних відкриттів, поклоніння та молитви. Це добровільний акт, який ґрунтується на внутрішньому прагненні до духовного збагачення та пізнання віри [7].

Паломництво може бути пов'язане з різними релігіями, включаючи християнство, іслам, індуїзм, буддизм та інші. У кожній з цих релігій паломництво має свої особливості та ритуали, але загальна мета залишається однаковою - поглиблення віри та духовного збагачення. Паломництво має велике значення для віруючих, оскільки воно дозволяє їм знайти внутрішню гармонію, мир та спокій. Це також сприяє підтримці духовної спільноти, зміцнює віру та покликання до служіння ближньому. Поза духовними аспектами, паломництво також має значний соціокультурний вплив. Воно сприяє зближенню людей з різних культур та національностей, сприяє міжрелігійному діалогу та взаєморозумінню [9].

Паломництво - це важлива складова духовного життя віруючих, яка сприяє їхньому особистісному розвитку та зближенню з божественним. Воно має значний вплив на формування культурних та соціальних цінностей суспільства та сприяє зміцненню духовної спільноти [11].

По суті, паломницький туризм можна розглядати як складову релігійного туризму, який, у свою чергу, є складовою культурно-пізнавального типу туризму. Власне, об'єкти культу, які цікавлять релігійних туристів, є ще й найбільшими

архітектурними шедеврами. Навіть звичайним туристам і науковцям цікаво знати про релігійні пам'ятки, релігійну історію, релігійну культуру тощо. Загальною основою релігії є віра в те, що молитва чи ритуал має щось спільне з місцем, природним або створеним людиною об'єктом, богом чи явищем, де вони практикуються. Святині можуть бути природного походження: вершини гір, скелі, річки, озера, джерела, печери тощо [10].

До рукотворних святих місць відносяться храми, ікони, культові споруди, кладовища, різні речі святих, які з часом стають мощами [6, с. 5]. Основними функціями паломницького туризму є духовно-просвітницька, місіонерська, благодійна та загальноосвітня (рис. 1.1). Вони мають величезне значення для окремих людей і суспільства в цілому та допомагають пролити світло на основи релігійного туризму.

Рис. 1.1. Функції релігійного туризму

Джерело: [7, с. 113]

Також пропонується розглядати такі функції релігійного туризму на рисунку 1.2 [7, с. 114]:

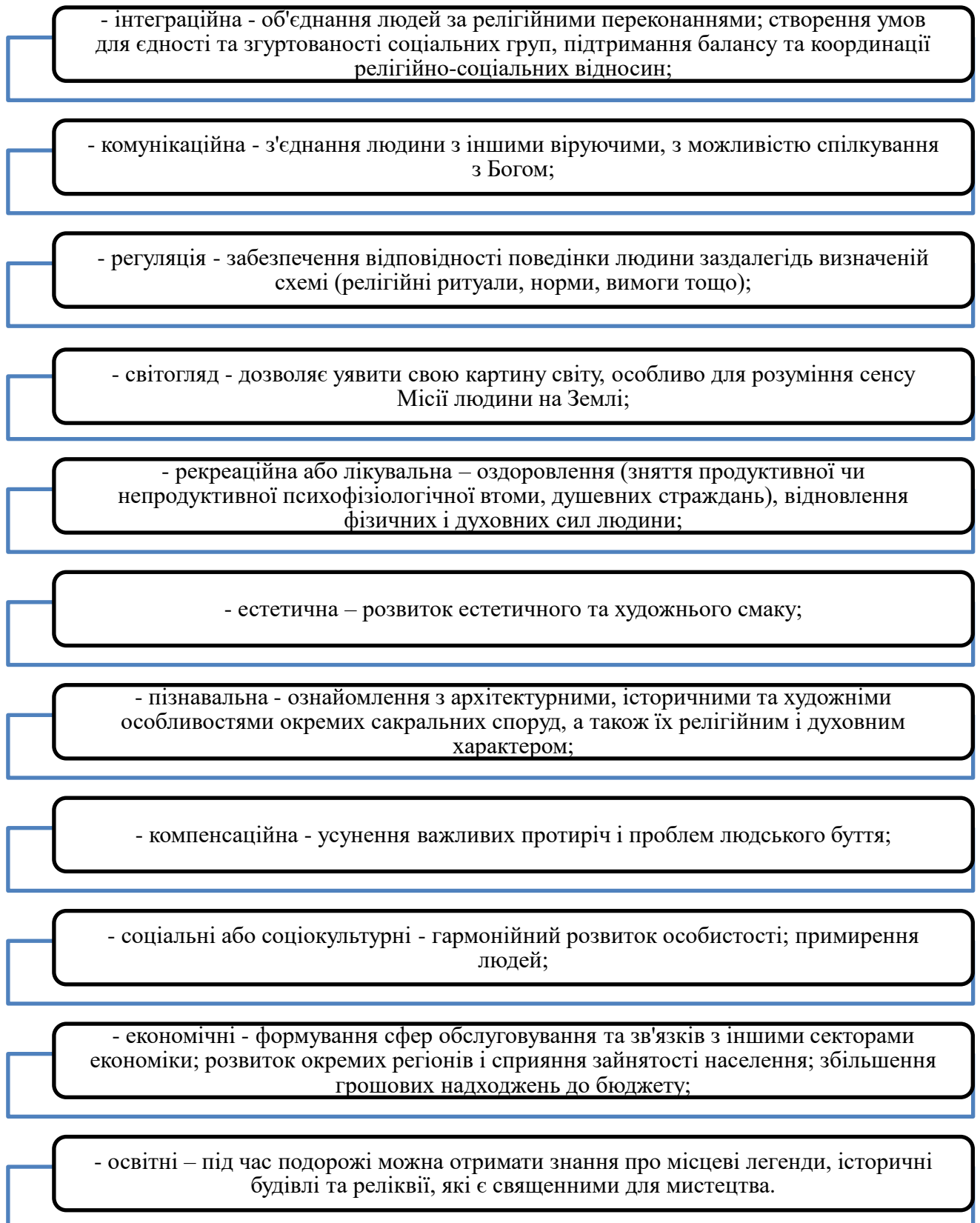

Рис. 1.2. Функції релігійного туризму

Джерело: [14]

Релігійний туризм, духовний туризм, сакральний туризм — це вид туризму, який має два основних підвиди: паломництво — подорож з релігійною або духовною метою та відвідування релігійних пам'яток і ремесел — екскурсійна діяльність. Дослідники по-різному описують релігійний туризм. Гісберт Ріншеде розрізняв їх за тривалістю, розміром групи та соціальною структурою. [2, с. 56] Юлі Геворкян пропонує дві категорії з різними мотивами, а саме «паломницький туризм» з духовних цілей або відвідування релігійних церемоній і «церковний туризм» для огляду визначних пам'яток, таких як собори [3]. Християнський священник Френк Фейхі писав, що паломники «завжди знаходяться в небезпеці стати туристами» і навпаки, оскільки подорожі, на його думку, завжди порушують усталений порядок домашнього життя, зазначивши, що між ними існує вісім відмінностей. Крім основної функції релігійного туризму, слід звернути увагу на додаткову, також важливу для розкриття поняття [8, с. 36].

Слід також звернути увагу на найважливіші фактори, які впливають на релігійний розвиток регіону. Серед них варто відзначити природні особливості території, історію розвитку території, історію заселення території, демографічний склад населення, національний склад населення, рівень соціально-економічного розвитку, рівень імміграція та геополітична ситуація в регіоні

1.2. Особливості організації релігійного туризму

На початку 21 століття сфера послуг набула більшого значення, як наслідок, туризм набув різноманітних форм. Серед різноманітних видів туризму значну роль відіграє релігійний туризм. Релігія – це духовний вимір життя, який виявляється в ідеалах, ідеях, моралі та етиці, а також в інших формах духовного об'єктивування людської історії, ці об'єкти відіграють регулятивну роль у житті людини, впливають на її ставлення до навколишнього світу. Їх поведінку в суспільстві та участь у громадській діяльності. В результаті релігійні уявлення,

які є частиною культури будь-якої країни, є незаперечними. Релігійний туризм традиційно вважається першою формою туризму, це пояснюється періодом формування світових релігій [9, с 170].

У сучасному релігійному туризмі можна виділити два напрямки: [10, с. 88]

1. Релігійний туризм - паломництво (відвідування святих місць з метою поклоніння святиням) і місіонерство (здійснення подорожей з метою поширення віри тієї чи іншої релігії);

2. Релігійний туризм (не тільки для віруючих) включає пізнавальні та наукові поїздки. Усе, що є священним у широкому сенсі, включає речі, які є релігійними, духовними, божественними, небесними, потойбічними, містичними чи нетрадиційними, речами, які відрізняються від звичайних понять чи явищ.

Паломництво (від лат. Palma, що означає «пальма») походить від слова «Paloma», тобто пальмової гілки, якою жителі Єрусалиму вітали Ісуса Христа. Міжнародне паломництво відрізняється від внутрішнього паломництва.

Міжнародні паломництва включають:

В'їзне паломництво - паломництво культових місць, які є частиною релігійної традиції громадян України, які не проживають в країні постійно.

- виїзне паломництво - відвідування громадянами України та постійними мешканцями культових місць інших держав.

Внутрішнє паломництво — паломництво громадян або постійних мешканців до культових місць України [11, с. 57].

Суб'єкти, що здійснюють діяльність, пов'язану з паломництвом: [14, с. 62]

1. Реципієнт – це зареєстрована в установленому порядку юридична особа, яка створюється органами місцевого самоврядування та відповідає за управління та координацію заходів щодо прийому, реєстрації, обліку та розміщення паломників, а також забезпечує перебування паломників на території, яка є предметом паломництва.

Приймаюча сторона – єдина установа, яка здійснює управління паломництвом у межах певної території чи об'єкта паломництва та співпрацює з іншими учасниками паломництва

2. Туроператори, що організують тури з паломництва – юридична особа, створена відповідно до законодавства України, виключним видом діяльності якої є надання паломницьких послуг, надавати транспортні засоби, тимчасове розміщення, харчування та інші послуги для реалізації та надання паломницьких послуг, отримати ліцензію на туристичну діяльність, яка здійснює паломницьку діяльність у встановленому порядку, та отримали відповідний дозвіл на таку діяльність від приймаючої сторони;

3. Інші Суб'єкти паломницької діяльності, які надають тимчасове розміщення (проживання), харчування, екскурсійні та інші послуги;

4. Екскурсоводи - перекладачі, екскурсоводи - фізичні особи, які здійснюють діяльність, пов'язану із супроводжувальною діяльністю, які отримали дозвіл на право супроводу паломництво у встановленому порядку;

4. Суб'єкти непідприємницької діяльності, фізичні особи, які надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування та інші послуги [12, с. 67].

Причини для здійснення паломництва можна виокремити такі:

- Бажання зцілити тілесні та душевні недуги;
- Молитва за родину та друзів;
- Знайти благодать;
- Знайти сенс життя.

Слід зазначити, що паломництво має організаційно-виховний вплив на характер людини, а під час подорожі зміцнює психічну підготовку сприйняття відвідувачем святині, сприяючи вихованню та гартуванню характеру до найкращих якостей. Інформацію про паломницькі подорожі можна поширювати за допомогою засобів комунікації, найдоступнішим з яких є Інтернет [13, с. 78]. В Україні є велика кількість культових споруд, які славляться своєю історичною

культурою та сакральним мистецьким шармом. Відвідувати святині можна цілий рік, незалежно від погодних умов, релігії, політичних устремлінь тощо.

Релігійний туризм - це туризм, який пов'язаний з наданням послуг і задоволенням бажань туристів, які відвідують святі місця і релігійні центри крім свого звичайного середовища.

Християнство вважається однією з релігійних традицій, яка сприяє подорожам, хоча правила, які регулюють релігійну діяльність, не роблять її обов'язковою. Як одна з найпоширеніших релігій у світі, християнство є по суті історичною релігією, її вчення полягає не в ідеях і принципах, а в описі подій життя і смерті Ісуса Христа та його учнів. Святе місце для християн, куди ходять на паломництво для збереження реліквій, пов'язаних із славою Божою та християнськими святими [8, с. 37].

Велику роль у розвитку географії відіграло паломництво. По-перше, подорож до святих місць для поклоніння сприяє мобільності населення, зміцнює зв'язки між християнськими народами, розвиває інфраструктуру тощо. Водночас зростає усвідомлення людей географічного простору навколо них. Одним із факторів географічного розвитку була місіонерська діяльність римо-католицьких орденів. Водночас із розвитком економіки місіонери активно діяли на відкритих територіях. Під час цих місій працювали школи, церкви та лікарні [10]. Є багато місіонерів, які є добре освіченими, здатними та готовими займатися науковими дослідженнями. Їхні описи часто стають цінним джерелом географічної інформації, оскільки містять відомості про територіальні характеристики, населення, природні умови тощо.

1.3. Класифікація релігійного туризму

Традиційно виділяють два основних види релігійного туризму. Це паломницький та екскурсійний тур на релігійну тематику. Одним із видів паломницького туризму є духовний паломницький туризм. Паломницький

туризм є різновидом релігійного туризму і являє собою серію подорожей, що здійснюються представниками різних релігій з метою паломництва [73, с.11]. 9].

Слово «паломництво» походить від слова «пальма»: християнські паломники, які прямували до Святої Землі на свято «Входу Господнього в Єрусалим», приносили звідти пальмову гілку [17, с.179]. Коли Ісус Христос входив до Єрусалиму, віруючі посипали йому шлях пальмовими гілками. У східнослов'янській православній традиції це свято має другу народну назву – «Вербна неділя» [16, с.17]. Назва походить від традиції приносити на це свято гілки верби замість пальмових гілок, які ростуть лише в країнах з помірним кліматом.

У сучасній літературі термін «паломництво» означає подорож з релігійною, духовною метою, де б і ким вона не здійснювалася [16]. Серед термінів, які стосуються релігійного туризму, Божук Т. назвав «духовний паломницький туризм», але не дав визначення. Однак, з огляду на наступні мотиви паломництва, їх можна застосувати до цього терміну. Ми можемо розуміти паломництво як подорож, яку люди здійснюють, щоб відвідати та вшанувати святі місця. Багато різних мотивів спонукають людей йти на паломництво [19].

Причини для паломництва можна розділити на наступні категорії:

- бажання зцілитися від фізичної та душевної хвороби;
- бажання помолитися за рідних і друзів;
- бажання отримати благодать через таїнства Церкви (православної та католицької);
- бажання подякувати Богу;
- бажання продемонструвати відданість вірі;
- прагнення до аскетизму;
- прагнення зрозуміти сенс життя [16, с.16].

«Духовний паломницький туризм» або «паломництво» — це різновид паломницького туризму, який передбачає відвідування релігійних місць з метою єднання з Богом і духовно-морального зростання через молитву, відвідування

богослужінь і церков. Часто паломництво включає також екскурсії, під час яких паломники відвідують релігійні об'єкти, монастирі, храми, святі джерела, місця подвигу відомих святих, отримують нову пізнавальну інформацію. Такі паломництва зустрічають людей з різним духовним досвідом, хтось уже живе духовним життям, хтось лише дивиться на поріг храму, але всі вони, окрім освітньої функції поїздки, мають можливість молитися в відвідуваних місцях, спілкуватися зі священнослужителями монастирів і просити молитви за себе, своїх близьких. Ці дії виводять концепцію паломницького туризму на інший рівень і дають можливість вирішити деякі важливі внутрішні питання. Багато християн, які побували в таких поїздках, повернулися іншими людьми. Якщо паломництво триває кілька днів, учасники, як правило, залишаються ночувати в монастирському пансіонаті чи готелі, відвідуючи декілька об'єктів за день. Вони можуть відвідувати монастирські служби ввечері після прибуття та вранці перед від'їздом. Майже всі монастирі надають безкоштовне проживання та харчування під час перебування в монастирі. Така традиція гостинності існує не тільки в Україні, а й за кордоном, наприклад, на Кіпрі, в Сербії, Греції, Болгарії, на Святій Землі (Ізраїль) та в інших країнах. Туристичний релігійний туризм передбачає відвідування релігійних центрів, де туристи можуть спостерігати релігійні об'єкти в дії, музеї, богослужіння, брати участь в церемоніях та інших релігійних заходах [18]

Варто звернути увагу на погляди Городиський Ю. який класифікував релігійний туризм на «паломницький туризм (туризм до релігійних святих місць)», екскурсійно-релігійний туризм і науково-тематичний туризм (релігійно-тематичний туризм, з метою релігієзнавства)» [10]. Можна припустити, що ця думка значною мірою розходиться в залежності від того, чого люди хочуть досягти під час подорожі. Ковальчук А. вважає, що релігійний туризм має багато властивостей, які не є релігійними, він зосереджується на відвідуванні місць культурного, історичного та релігійного значення (місць пам'яті, релігійних святинь, архітектурних колекцій тощо), спочатку з культурною та

інтелектуальною метою, а також духовна складова. Ці поїздки можливі щорічно всією родиною, незалежно від релігійних чи нерелігійних свят [13].

Для туристів зі світськими цілями (отримання естетичного задоволення, пізнання унікальних старовинних пам'яток архітектури, настінного розпису, іконопису, пізнання релігійної культури) - проводяться тури релігійної тематики. Тому туристичній діяльності приділяється особлива увага і вона повинна виконувати функції організації культурного дозвілля, розширення культурного кругозору, виховні функції [15].

Науковий релігієзнавчий туризм багато в чому схожий на релігійний. Він наголошує на науковому вивченні релігійної спадщини, наприклад предметів культури, виявлених під час археологічних розкопок. Найважливішим у цьому виді туризму є задоволення науково-дослідних цілей. Результати – наукові статті, монографії, фільми, доповіді на конференціях, створення об'єднань охорони культурної спадщини тощо. Це вузькоспеціалізована світська галузь релігійного туризму, яка зосереджена на обмеженій групі людей, дослідників, вчених, «часто з незалежними особами», і таку діяльність важко контролювати [2].

Паломництво за класифікацією Арістова А. можна охарактеризувати як діяльність суто релігійного характеру. Вирішальним фактором були релігійні переконання паломників. Цілі та заходи паломництва характеризуються участю у богослужіннях і церковних таїнствах, почитанням ікон, мощей святих, відвідуванням святих джерел, вивченням життя святих, історії та значення свят, церковної історії та відвідуванням с. історичні монастирі, храми тощо. Виділено духовну, моральну та просвітницьку функції, які зумовили сучасне паломництво. «В основному мова йде про відправлення і задоволення релігійних потреб». Складність визначення терміну «паломництво» в сучасній науці полягає в прагненні дослідників зберегти секулярну об'єктивність, «поза межами сектантської об'єктивності», щоб зберегти культурну, релігійну ідентичність феномену паломництва, одночасно інтегруючи його в сучасну реальність [1].

Паломництво характеризується опорою на участь у релігійних ритуалах і соціально-культурних традиціях різних країн і етнічних груп. Структура

паломництва складається з чотирьох елементів: підготовка маршруту, подорож до святого місця, виконання релігійних дій біля святині (участь у релігійних церемоніях, відправлення таїнств, відвідування святині, щоб помолитися за себе, родину та друзів), і повернутися на батьківщину [18].

Божук Т. підкреслив, що паломництво передбачає певне ставлення до дійсності, яке є. Психологічні особливості паломників дуже різноманітні. У більшості випадків паломник є глибоко релігійною людиною з фіксованими цінностями. Він був готовий тимчасово відмовитися від звичного способу життя - задоволень, їжі - заради досягнення своїх духовно-моральних цілей. Ідея паломництва передбачає дії за певних складних умов і добровільне зобов'язання за цих умов. Це символізує готовність людини пожертвувати тимчасовими матеріальними речами заради вічного духу. У християнстві, буддизмі, індуїзмі та інших релігіях набули розвитку піші паломництва, особливо за існуючими маршрутами [3].

Паломництво можна розділити на різні типи:

1) За кількістю учасників і сімейним типом паломництво поділяється на індивідуальне паломництво, сімейне паломництво та групове паломництво;

2) За часом паломництво може бути тривалим або коротким. Раніше подорож тривалістю більше 10 днів вважалася паломництвом; Паломники, як правило, мають набагато нижчі стандарти та вимоги до якості послуг, харчування та проживання. Ночували в монастирських келіях, наметових містечках, могли ночувати на підлозі храму чи на вулиці. Вибір їжі, як правило, невеликий і скромний [19].

У християнських країнах їжею під час посту є нежирне м'ясо, в Індії – вегетаріанське. Паломництво передбачає відвідування певних святих місць. Це можуть бути релігійні установи, такі як монахи, храми, природні ресурси, такі як гори, річки, озера, ліси та печери. Зазвичай паломництва призначаються на певні свята. У християнстві, наприклад, паломництво до певного храму чи монастирського центру може бути призначено на той самий день, що й святкування місцевого святого. Багато паломників відвідують Ватикан, щоб

послухати пасхальну проповідь Папи [19]. У Православній Церкві таких прикладів теж достатньо, як-от культ Святого Спиридона в Триміфенському на Корфу. Жителі Корфу глибоко віруючі, а святий Спиридон вважається покровителем острова і йому поклоняються чотири рази на рік на Корфу [23].

Серед інших свят, які приваблюють велику кількість відвідувачів, є [23-25]:

1) Свято Входу Господнього в Єрусалим (11:00 ранку). На згадку про визволення острова від чуми в 1629 році Літанія починається об 11:00 ранку в церкві Ваї, уздовж стежки, де колись стояли міські стіни і де святий вигнав смертельну хворобу. Молитва проводиться щороку з 1630 року. У ході беруть участь усі 18 філармонійних оркестрів міста;

2) Страсна субота (9:00). Літанія виконується з XVI ст. Жителі Корфу вважають, що острів уникнув голоду завдяки втручання святого Спиридона. Кілька кораблів, які перевозили пшеницю, спочатку призначену для інших місць, прибули в порт міста;

3) 11 серпня (11:00). У пам'ять про облогу острова турками. Легенда свідчить, що святий Спиридон став ченцем і очолив військо ангелів для переслідування своїх ворогів;

4) Перша неділя листопада (11:00). Метою цього хресного ходу було врятувати острів від спалаху холери, яка вщухла завдяки новому втручання святителя Спиридона. Перша Літанія відбулася на острові в 1673 році за венеціанського уряду.

Релігійний туризм і його різновиди мають різні форми. Релігійні тури можуть бути організованими і неорганізованими в залежності від специфіки організації туру. Деякі категорії туристів віддають перевагу організованим турам. Вони суворо регламентовані і зазвичай відбуваються за умови внесення передоплати. Продавець і клієнт заздалегідь обговорюють маршрут поїздки, умови перебування, пакет послуг (повний або лише частковий). У неорганізованих подорожах туристи не звертаються за допомогою до компаній-

посередників, які реалізують турпродукти. Вони самостійно планують і здійснюють свої поїздки [27].

Одна з великих переваг неорганізованих подорожей полягає в тому, що мандрівники не прив'язані до певного плану діяльності і можуть спонтанно коригувати свій маршрут залежно від внутрішніх і зовнішніх умов. Залежно від кількості учасників тури поділяються на індивідуальні та групові. Кількість учасників для індивідуальних турів — 1-5 осіб, а для групових — від 6 до 21 і більше осіб. Приватним випадком особистої подорожі може бути поїздка однієї особи. Це часто можна спостерігати під час паломницьких поїздок, які, на відміну від туристичних, можуть тривати кілька місяців. Людина прагне усамітнення, щоб помолитися, поміркувати над внутрішніми проблемами, складними життєвими обставинами, здійснити паломництво до монастирів чи інших місць [29].

Залежно від тривалості подорожі бувають одноденні та багатоденні тури. Одноденні тури можна поділити на тривалість: менше 3 годин, 3-5 годин, 6-8 годин, 9-11 годин і більше 12 годин. Тривалість ночівель становила 1–3, 4–7, 8–28, 29–91, 92–365 ночей [29].

Залежно від територіальних особливостей країни релігійний туризм буває різних видів. Якщо паломник або турист подорожує в межах своєї країни, то це внутрішній туризм. В'їзний туризм включає відвідування громадянами інших держав тієї чи іншої країни. Виїзний туризм стосується поведінки громадян відповідних країн, які подорожують за кордон з метою подорожувати в інші країни [30]. Поєднання цих типів призводить до формування категорій туризму. Тому подорожі всередині країни, її громадян і туристів з інших країн (тобто внутрішній туризм і в'їзний туризм) називають внутрішньодержавним туризмом. Всі подорожі (внутрішній і виїзний туризм) туристів і паломників будь-якої країни в інші країни в межах її території визначаються поняттям національного туризму. В'їзний і виїзний релігійний туризм, а також інші види туризму входять у поняття «міжнародний туризм» [32].

Висновки до розділу 1

Отже, релігійний туризм та паломництво є важливими аспектами культурного, релігійного та соціального життя сучасного світу. За останні десятиліття вони набули ще більшого значення як засоби духовного збагачення, розвитку туризму та міжнародного взаєморозуміння.

Релігійний туризм та паломництво дозволяють віруючим глибше пізнати свою віру, здійснити духовне відродження та знайти внутрішню гармонію. Ці форми туризму сприяють зближенню різних культур та традицій, сприяють міжрелігійному діалогу та взаєморозумінню. Паломництво сприяє формуванню духовної спільноти та зміцненню взаєморозуміння серед віруючих. Крім того, воно створює можливості для соціальної взаємодії та спільної діяльності. Релігійний туризм та паломництво мають значний туристичний потенціал, що сприяє розвитку туристичної індустрії та економіки країни.

Таким чином, релігійний туризм та паломництво відіграють важливу роль у сучасному світі, сприяючи розвитку духовності, культурного обміну та соціальної взаємодії.

Основною особливістю релігійного туризму є домінуюча духовна мотивація туристів, яка відрізняє його від інших видів туризму. Паломники відвідують святі місця з метою духовного збагачення, пошуку внутрішнього миру, виконання релігійних обрядів та молитов. Це робить релігійний туризм важливим елементом культурної та духовної спадщини.

Релігійний туризм часто пов'язаний з певними релігійними подіями, святами та обрядами, що визначає його періодичність та сезонність. Наприклад, великі паломницькі подорожі здійснюються під час важливих релігійних свят, таких як Різдво, Пасха, Хадж тощо. Це створює сезонні піки туристичних потоків, які потребують відповідного планування та підготовки інфраструктури.

Релігійний туризм сприяє зміцненню соціальних зв'язків та культурного обміну між різними громадами. Паломництва об'єднують людей з різних регіонів та країн, сприяючи взаєморозумінню та толерантності. Крім того, вони

підтримують збереження традицій та звичаїв, що є важливими елементами культурної спадщини.

Таким чином, релігійний туризм та паломництво мають важливе значення не тільки для духовного збагачення туристів, але й для економічного, культурного та соціального розвитку регіонів. Використання цих особливостей дозволить ефективно планувати та розвивати релігійний туризм, забезпечуючи його сталий розвиток та збереження культурної спадщини.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Релігійні туристичні об'єкти та дестинації в Україні

В Україні зосереджено значну кількість сакральних та релігійних споруд різних конфесій. Оскільки історично Україна є переважно православною, так і на її території є переважно православні святині.

Хоча є також католицькі монастирі (зокрема уніатські), напр.[12, с. 78]:

- Крехівський, Зарваницький і Унівський;
- собор св. Георгія у Львові;
- собор св. апостолів Петра і Павла в Луцьку;
- колишня резиденція папського нунція в Кисиліні та ін.

Є також: 1. Єврейські святині, а саме: поховання лідера хасидів рабина Нахмана (з Брацлава) в Умані та ін. 2. Хасидсько-єврейські святині в Бердичеві, Медзибожі, Чернівцях, Вінниці, Одесі, Луцьку, Львові.

Проте Україна була і залишається міжнародним центром релігійного паломництва християнства, оскільки на її території здійснювалися руські хрещення (спочатку в Херсонесі, а потім у Києві) а на Київських кручах був встановлений хрест св. апостолом Андрієм Первозданним. Він має більш ніж тисячолітню православну історію та велику кількість святих і релігійних об'єктів, що приваблює велику кількість міжнародних релігійних паломників з країни та з-за кордону. У країні налічується понад 300 відомих православних монастирів, три з яких мають статус лаври – Києво-Печерська (Київ), Почаївська (Почаїв) і Святогірська (Святогірськ) – Святоуспенські лаври [12, с. 56].

Серед християнських святинь нашої країни найвідомішими релігійними та паломницькими центрами є Овруч, Чигирин, Умань, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Коростень, Золотоноша, Одеса, Балта, Ізмаїл, Шабо,

Білгород-Дністровський, Конотоп, Чернігів, Ніжин, Суми, Глухів, Полтава, Почаїв, Корець, Володимир-Волинський, Кременець, Львів, Тернопіль, Чернівці, Свалява, Мукачево, Харків, Ізюм, та ін. [1, с. 74].

Релігійний туризм в Україні здатний охопити всі куточки країни, оскільки в кожному регіоні є святині, які туристи прагнуть оглянути. Вони відомі своїми фізичними якостями, здібностями до зцілення, а також винятковою красою комплексу.

Найбільш привабливими місцями релігійного туризму в Україні є Києво-Печерська і Почаївська лавра.

Києво-Печерська лавра — один із найперших монастирів, заснованих у Давній Русі, що поклав початок руській монастирській системі в Давній Русі (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Києво-Печерська лавра

Лавра розташована у центрі Києва, на правому березі Дніпра. Була заснована у 1051 році преподобним Антонієм, ченцем Ярослава Мудрого, та його учнем преподобним Феодосієм. Князь Святослав II Ярославич спорудив для

монастиря плато над печерами, де згодом вирости розписані кам'яні храми, камери, фортечні вежі та інші споруди [13, с. 68].

З лаврою пов'язані імена Нестора-літописця та художника Аліпія. З 1592 по 1688 рр. монастир був святиною Константинопольського Патріарха, з 1688 р. він отримав статус монастиря як «ставропігійон Царя і Патріарха Московського». У 1786 році монастир був приєднаний до Київської митрополії. Територія монастиря зазвичай поділяється на так званій верхній монастир, у 9 столітті основна частина братії та Нижня переселяється туди, де розташовувалися Ближні та Дальні печери та будинки паломників. У ближніх і дальніх печерах монастиря зберігаються нетлінні мощі угодників Божих, а також світські поховання. Нині нижній монастир належить Українській Православній Церкві (Московського Патріархату), а верхній – на зберіганні Державного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. На центральній площі верхнього монастиря стоїть головний зал монастиря — Успенський собор. Навколо сусідньої печери є дві каплиці, побудовані на колодязях, викопаних святими Антонієм і Феодосієм Печерськими. Кажуть, що свята вода, яка тече з криниці, може зцілити будь-яку хворобу і навіть виконати бажання [14, с. 62].

У 1990 році лавра була включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а у 2007 році він посів перше місце серед семи найкращих чудес України. До чудес Києво-Печерської лаври відносяться: Святі врата, мощі Іллі Муромця, шапка Марка Пехоника, «Сльози Пресвятої Богородиці», іконопис Божої Матері «Печерська похвала». Тисячі людей приходять до храму монастиря кожного року: одні, щоб помилуватися його красою, інші, щоб поклонитися нетлінним мощам святих очищає гріхи, позбавляє від хвороб і зміцнює здоров'я [15, с.120].

Почаївська лавра – монастир у місті Почаєві на честь Успіння Пресвятої Богородиці (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Почаївська лавра

Це ставропігальний чоловічий монастир Української Православної Церкви у складі Тернопільської парафії, збудований на пагорбі біля міста Новий Почаїв близько 1240–1241 років пустельниками Києво-Печерської Лаври, які втекли на Волинь від племінної розрухи. Це найбільший православний храмовий комплекс на західній Україні, поступаючись лише Києво-Печерській лаврі [15, с. 62].

Святиня лаври - Стопи Богоматері. Всередині Успенської церкви б'є чудотворне джерело, огорожене чавунною огорожею і накрите ковчегом. Над ковчегом знаходиться зображення Стопи. У камені біля Стопи є отвір, і з отвору в посудину капає вода і потім вона роздається паломникам. У монастирі знаходиться чудотворна Почаївська ікона Божої Матері, спочивають мощі преподобних Іова та Амфілохія Почаївських [15, с. 63].

До найбільших православних релігійно-паломницьких центрів України належать: Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра, Святогірська лавра, Чернігівський Свято-Троїцький кафедральний собор, Рождества Богородиці Глинська Пустинь, Зимненський Успенський жіночий монастир, Успенський

Одеський чоловічий монастир, Успенський Одеський чоловічий монастир, Харківський Благовіщенський кафедральний собор, Харківський Благовіщенський кафедральний собор, Троїцький жіночий та чоловічий монастирі, Покровський жіночий та чоловічий монастирі, Флорівський жіночий монастир, Чоповицький жіночий монастир, Преображенський Мгарський чоловічий монастир, Храм св. Михаїла першого митрополита Київського (Афонське подвір'я), Усікновенський Лядівський чоловічий монастир, серед них є пам'ятки різного рівня [1, с. 71]. Фотографії найвідоміших знаходяться в додатках.

В Україні є 2 релігійні пам'ятки світового рівня, 9 - міжнародного рівня, 9 - національного. Оскільки в Україні знаходяться християнські святині не лише регіонального, а й світового значення, це є важливим чинником у формуванні зарубіжного християнства та паломницьких потоків до України, переважно з Прибалтики, Грузії, Молдови, Болгарії, Румунії, Чехії, Польщі, Словаччини, а також Греції, США, Канади та Аргентини в останній період. У структурі релігійних паломницьких потоків переважають регіональні центри сакрального туризму, які приваблюють іноземні туристичні потоки – переважно до міста Києва та південного сходу України; з Молдови, Чехії, Словаччини та Польщі – до західної частини країни, а з країни Балтії, Грузію, Болгарію, Грецію та Румунію - до центральної частини нашої країни [12, с. 75].

Як наслідок, сакральна територія України є перехрестям паломницьких шляхів у християнському світі, її необхідно максимально використати для розвитку релігійного туризму та створення окремого ринку релігійних подорожей і паломництва. Слід враховувати регіональні особливості України. Тому є великі перспективи для розвитку релігійно-паломницького туризму в різних регіонах України. Її територія містить достатню кількість сакральних та релігійних об'єктів для подальшого розвитку та залучення нових паломників, у тому числі іноземних паломників. Загалом, однак, туристично-паломницький комплекс в Україні є слабким і нерозвиненим з точки зору надання туристичних

послуг. В основному це стосується фізичної та технологічної бази, особливо інфраструктури (включаючи готельні послуги та заклади харчування).

Готельні послуги потребують значного розширення та вдосконалення, хоча здебільшого паломники вважаються не дуже вибагливими туристами. Проте більшість туристів-паломників, особливо західних туристів (Польща, Чехія, Словаччина) звикли до комфортних умов проживання та потребують системи обслуговування. Виникає багато проблем не тільки функціонально-економічного, а й фінансово-правового та правового змісту, оскільки переважна більшість об'єктів релігійних святинь є приватною власністю релігійних конфесій. Останні, відповідно до українського законодавства, відокремлені від держави і не завжди бажають співпрацювати зі світськими туристичними компаніями та іншими туристичними агентствами, а також державним і приватним секторами сфери послуг [20, с. 24].

Релігійно-паломницький туризм справляє значний вплив на фінансово-економічні комплекси та економіку окремих країн і регіонів світу.

Паломники привозять у країну значні суми іноземної валюти, яка використовується для пожертвувань релігійним установам і забезпечення доходу місцевим жителям. Тому не лише церква, а й держава має всіляко заохочувати паломництво. Водночас кожна країна, де розташовані відомі релігійні святині, повинна працювати над їх захистом і збереженням. Тому необхідно постійно знаходити нові форми та методи оптимізації туризму та релігійного паломництва в регіоні держави [21, с. 311].

Серед всесвітньо відомих православних святинь чимало таких в Україні, як Києво-Печерський монастир, Одеса, Чернівці та більшість Животворчого Хреста Господнього Ісуса в Луцьку; відбиток стопи Пресвятої Богородиці, з котрого витікає цілюща вода в Почаївській лаврі; частки Пояса Пресвятої Богородиці в Іллінському чоловічому монастирі м. Одеси та жіночому монастирі в с. Чоповичі; частка ризи Господньої з кров'ю Спасителя в жіночому Покровському монастирі м. Києва; кровоточива ікона Спасителя в жіночому монастирі Афонської ікони Богородиці в с. Чоповичі Житомирської області;

чудотворні ікони Богородиці всесвітнього та міжнародного православного значення – «Почаївська» (Почаївська лавра), «Зимненська» (Успенський монастир с. Зимно Волинської обл.), «Слецька» (Слецький Успенський жіночий монастир м. Чернігова), «Волинська» (музей Національного мистецтва м. Києва), «Призри на смирення» (Введенський чоловічий монастир м. Києва), «Успенська» та «Києвобратська» (Києво-Печерська лавра), «Боянська» плачуча (с. Бояни Чернівецької обл.), «Львівська слезоточива» (м. Львів), «Холмська» (м. Луцьк), «Скорботна» (Богоявленський жіночий монастир м. Кременець Тернопільської обл.), «Споручниця Грішних» (м. Корець Рівненської області), «Святогірська» (Святогірська лавра), «Касперівська» (м. Одеса), «Я є з вами» (Георгієвський жіночий монастир в с. Данівка Чернігівської обл.), «Життеподательниця» (м. Острог Рівненської обл.), «Молченська» (м. Путивль), «Рождества Богородиці» (Глинська пустинь), «Густинська Ярмаркова» та «Скорботна Прилуцька» (м. Прилуки Чернігівської обл.), «Піщанська» (м. Ізюм) та інші святині [12, с. 98-99].

На території України зберігається чимало мощей угодників Божих, а саме понад сто святих священнослужителів Києво-Печерських, мощі великомучениці Варвари (Володимирський собор м. Києва), св. пр. Софії та Анастасії Київських, Димитри Київської та Олімпіади Арзамаської, Єлени Флорівської, пр. Феофіла Христа ради юродивого, свят. Макарія Київського, ліва стопа апостола Андрія Первозданного, св. пр. Кукши Одеського і Гавриїла Афонського (м. Одеса); св. пр. Іова, Амфілохія та Мефодія Почаєвських (Почаївська лавра); преподобних отців у горах Дінця прославлених (Святогірська лавра); Пелагії Яблунівської (поблизу м. Прилуки); свят. Феодосія, Філарета та пр. Лаврентія Чернігівських; св. преп. Смарагди Ніжинської; свят. Афанасія Полтавського; свят. Афанасія Лубенського, Мелетія та священномуч. Олександра Харківських; свят. Луки Кримського сповідника та Гурія Таврійського (м. Сімферополь); пр. Алексія Карпаторуського та Іова Угольського (Закарпаття); св. преп. Феофана Рихловського (м. Короп); пр. Європії Херсонської; пр. Макарія Канівського (м.

Черкаси), пр. св. преп. Глинських старців (Глинська Пустинь, с. Соснівка Сумської обл.) та інших святих [13, с. 123-125].

Серед основних факторів, що стримують потік іноземних релігійних туристів в Україну, слід відзначити: високий рівень корупції в країні, зростання рівня злочинності в регіоні, військові дії на сході України, низький рівень туристичних послуг для вітчизняних та іноземних туристів; професійна готельна інфраструктура та інфраструктура громадського харчування в регіонах України, недостатній рівень розвитку транспортної інфраструктури; катастрофічний стан українських доріг та поганий рух у багатьох релігійних та паломницьких центрах за межами Києва; недоступність та низька конкурентоспроможність української туристичної реклами та інформаційна продукція; недостатня увага до розвитку туризму; непрофесійна підготовка наявних кадрів для такого професійного туризму; конфіскація церков та незаконні спроби конфіскації майна українських православних монастирів [23].

2.2. Сучасний стан релігійного туризму в Україні

На внутрішньому туристичному ринку сформувалися туристичні агенції, які займаються власне організацією подорожей жителів і туристів і спеціалізуються на сфері релігійного туризму. Традиційно організацією переважної більшості релігійно-паломницьких поїздок займаються структури, що діють при єпархіальних паломницьких відділах (це стосується християнських релігійних конфесій) та подібні структури інших релігійних конфесій (ісламського, буддистського та інших напрямків). Зазвичай для організації таких турів потрібен дозвіл (благословення). Загалом в Україні діє близько 130 паломницьких відділів, служб, установ і компаній. Маршрути, які вони пропонують, географічно протяжні по всій території України та всій Європі та Близькому Сході. За типовий рік одна з цих служб забезпечує в середньому близько 50 поїздок на рік. Кількість релігійних внутрішніх туристів невідома. Якщо припустити, що всі віруючі, які активно подорожують виключно з

релігійних мотивів, то їх відсоток у загальному туристичному потоці коливається від 8,5% до 20%. Релігійний туризм відповідав за від 1,6 мільйона до 360 000 організованих подорожей та екскурсій, з яких від 120 000 до 300 000 були міжнародними і лише від 250 000 до 60 000 були внутрішніми.

Дослідження показали, що релігійний туризм може становити менше 8%-10% від загального туристичного потоку в Україні, але може бути більше. Іншими словами, рівень релігійного туризму в Україні щонайменше вдвічі нижчий за середньосвітовий. Типова кількість іноземних паломників в Україну становить 60-70 тис., тобто приблизно стільки ж релігійних та освітніх туристів, скільки дві третини громадян Ізраїлю [34].

За місцевими спостереженнями кількість релігійних туристів у 2019 році:

- у Львові сягнула приблизно 700 тис.;
- в Києві – 600 тис.;
- в Почаєві – 500 тис.;
- в Зарваниці – до 500 тис.;
- в Джублику – до 300 тисяч;
- в Святогірську – приблизно 100 тисяч [12, с. 86].

На території України нерівномірно розміщені культові та туристичні об'єкти, які занесені до переліку пам'яток архітектури національного та місцевого значення. Найбільше релігійних пам'яток знаходиться в місті Києві – 7 у Чернігівській та у Донецькій областях по 2.

Проаналізувавши обсяги та коефіцієнти забезпеченості таких пунктів у різних регіонах, можна виділити чотири перспективні регіони для започаткування та розвитку маршрутів релігійного туризму: [14, с. 63]

- Західний, що складається з 7 областей – Закарпатської, Львівської, Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької та Рівненської.

Висока насиченість реліквіями зумовлена головним чином тривалим приєднанням до Австро-Угорської імперії та Польщі та недавнім приєднанням до атеїстичного СРСР, під час якого було знищено багато важливих святинь;

- Північно-центральний регіон, який складається з: Вінницької, Київської, Черкаської, Чернігівської, Сумської, Полтавської областей та міста Київ;
- Південний регіон: Херсонська, Миколаївська та Одеська області;
- Придніпровсько-Східний: Кіровоградська, Запорізька, Дніпровська, Донецька, Луганська, Харківська області.

Найбільшу кількість сакральних і туристичних споруд, занесених до переліку пам'яток архітектури національного значення, становлять дерев'яні (40,59%) та муровані (36,72%) церкви. Чільне місце посідають церкви (13,01%) і монастирі – 9,13%. Найменше – 0,55% складають мечеті [13, с. 89].

В 2021 рік в Україні налічується 1917 храмів, що становить 27% усіх пам'яток країни. Найбільша їх частина зосереджена на Заході (42%) і в Центральному регіоні (38%). Загальна кількість туристів в Україні неоднорідна за видовим складом [33].

Статистика за 2021 рік така: серед 83 800 іноземних туристів 10 650 були британцями, за ними йдуть 10 400 єгиптян, 8 420 поляків, 7 875 молдаван, 5 040 турків, 4 020 американців (США), білорусів 4, німців 4 273, голландців 1 545, ізраїльтян 1500, австрійців 1309, японців 1148, латишів 1148, росіян 1129, китайців 1124 і греків 1083 людини [38].

Самі цифри мало про що говорять. Але якщо порівняти їх із загальною кількістю населення країн, звідки приїжджають туристи, то можна побачити, які країни більше цікавляться Україною. Найбільшу частку становлять молдавани, що становлять 2,85% від 3,5-мільйонного населення Молдови. Британці - 0,016%, єгиптяни - 0,010%, поляки - 0,02%. Що стосується білорусів, які приїжджають в країну, то вони становлять 0,03% від загального 9,5 млн населення, серед 1,92 млн латвійців туристи становлять лише 0,059%. Загальна чисельність населення Індії становить 1,353 млрд осіб, а до України прибули 2569 туристів, що становить лише 0,0019%.

Географічне розташування міжнародних туристів відомо завдяки розрахункам WTTC:[38] 32% з Молдови, 17% з Білорусі, 11% з росії, 8% з Польщі та 8% з Угорщини. Ці цифри показують, що в Україну їздить дуже мало

людей. Більшість «міжнародних» туристів, тобто 60%, походять з країн колишнього Радянського Союзу, тому «міжнародними» їх можна вважати умовно. Релігійний туризм і паломництво, задовольняючи індивідуальні релігійні потреби, сприяють утвердженню послідовника певної релігії, зміцненню їх релігійної ідентичності. З іншого боку, релігійний туризм має більший потенціал для міжрелігійної відкритості, метарелігійного порозуміння, розширення світоглядних горизонтів і спектру індивідуальних цінностей.

Про це свідчать дані Всесвітньої туристичної організації: на запитання, чим приваблює сучасний релігійний туризм,

- 45% обрали відповідь «незабутні враження від побаченого»,
- 25% обрали «поглиблення культурних знань про інші релігії»,
- 23% обрали «задоволення естетичних потреб»,
- 17% - «духовне збагачення» [2, с. 68].

Отже, в Україні достатньо православних релігійних паломницьких центрів з різноманітними визначними пам'ятками та духовним значенням для відвідування вітчизняними та іноземними туристами. Проте наявні проблеми перешкоджають розвитку таких туристичних послуг, і система надання таких послуг потребує серйозних удосконалень, залежно від багатьох факторів, таких як інфраструктура, функціональність та організація.

2.3. Закордонний досвід розвитку релігійного туризму

Позитивна динаміка розвитку зарубіжного релігійного (особливо паломницького) туризму в останні роки підтверджує його релігійне, економічне та туристичне значення [30]. Незважаючи на те, що зарубіжний досвід не є універсальною моделлю для розвитку вітчизняного туризму, деякі результати іноземного туризму можуть бути впроваджені у систему вітчизняного туризму. Розуміння знань і досвіду, накопичених за кордоном, може допомогти спрогнозувати і сконцентрувати зусилля для вирішення основних проблем вітчизняного туризму [3]. Паломницький туризм є релігійним явищем, яке досі

існує у всіх основних світових релігіях. Цей вид подорожей є частиною історії релігій у всьому світі [8]. Наприклад, ми оглядаємося на традиції паломництва християнства, ісламу та буддизму.

Християнство — найпоширеніша релігія у світі, налічує приблизно 2 мільярди людей (майже чверть жителів планети — християни). Християнство включає два основних напрямки: православ'я (Східна Церква) і католицизм (Західна Церква). Сюди також входять три гілки традиційного протестантизму, які виникли в 16 столітті. Відокремився від Римо-Католицької Церкви. У цих трьох галузях також зберігається традиція паломництва, хоча й не так явно, як раніше. Певний відсоток як протестантів, так і римо-католиків цікавилися православ'ям і відвідували християнські святині, які історично ці гілки були спільними до 1054 року – дати відокремлення Західної Церкви та утворення римо-католицизму. Звідси походить католицька церква [10].

Основними спонуканнями до паломництва є бажання помолитися перед чудотворними іконами та нетлінними мощами, виконати богоугодну справу, зробити пожертву, приступити до церковного таїнства, отримати зцілення від хвороби, виконати обітницю [16, с.25].

До об'єктів, які відвідують православні паломники, відносяться: парафіяльні церкви, монастирі, пам'ятні святині, святі джерела, ікони, місця, де відбувалися чудеса. Основними об'єктами паломництва і місцями прийому паломників є монастирі. У практиці паломницького туризму храми класифікують за такими ознаками:

1. За країною;
2. За складом храмових обітниць (чоловічий храм або жіночий храм);
3. За віком храму [25].

Слід виділити деякі особливості храмів у прийомі паломників:

- монастирі, які приймають паломників лише за попередньою домовленістю або з благословення настоятеля;

- монастирі, які приймають паломників на обмежений або безстроковий термін перебування;

- монастирі, які надають проживання та харчування, або монастирі, які не надають таких можливостей;

- монастирі, які приймають лише чоловіків і жінок-паломників;

- храми, які беруть або не беруть плату за проживання та харчування;

- на території є музеї, бібліотеки або монастирі, які не мають таких приміщень;

- на території є православні недільні школи, притулки для дітей, богадільні або монастирі, які не мають цих приміщень [16, с.30-32].

Найвідомішими християнськими центрами, які відвідували паломники, були Єрусалим, Віфлеєм, Назарет, Віфанія, Афон, Кіпр і монастирі в різних країнах. На території Держави Ізраїль знаходяться такі місця: Віфлеєм, розташований в декількох кілометрах на південь від Єрусалиму, і Віфанія - розташована на сході. Назарет знаходиться в 100 кілометрах на північ від Єрусалиму, неподалік від знаменитого Галілейського моря. Паломники, які прибувають на Святу Землю, спочатку прямують до Віфлеєму, щоб відвідати церкву Різдва Христового. У стіні храму є мармурова ніша, в якій знаходяться ясла, в яких лежить немовля Ісус Христос. У Віфанії відкритий для відвідувачів фундамент будинку та надгробок воскресеного Ісусом Христом Лазаря [16].

Існують місця християнського шанування і в мусульманських країнах, наприклад в Туреччині - це церква Святої Софії (VI століття), церква Святих Сергія і Вакха (VI століття), церква Святої Ірини (IV століття), церква Браченської Богоматері (V ст.), в якій зберігаються риза і пояс Богородиці, церква Великомученика Георгія (XVIII ст.) та ін. У Єгипті також є деякі місця, пов'язані зі священною історією, такі як гора Синай, монастир Святої Катерини [12] тощо. Монастирська традиція милосердя існувала століттями, і вона перетинається з традицією паломництва. У 19 столітті в церковних колах, з розвитком народницьких ідеалів, виникла ідея «живого чернецтва», яке передбачало не тільки найсуворіше дотримання чернечих правил преподобних Сави і преподобного Феодора, а й реальне служіння. Є багато прикладів осіб, монахів, церковної інтелігенції та представників віруючих, які вирішили

прийняти чернечий пост, які відгукнулися на ідею живого чернецтва. Монастирі проводять велику благодійну справу, виконували свою місію милосердя та просвіти. До них належать Свято-Покровський монастир у Києві, Переяславський Федорівський жіночий монастир Володимирської єпархії, Печензький чоловічий монастир Архангельської губернії, Печерський монастир у Києві та багато інших монастирів [7]. Мусульманський релігійний туризм має очевидну паломницьку складову. Кожному мусульманину необхідно хоча б раз у житті здійснити паломництво до священних міст Мекки та Медіни. Однією з особливостей збільшення кількості мусульман, які здійснюють хадж, є час хаджу, який відбувається щорічно і змінюється відповідно до місячного календаря. Відвідувати ці міста дозволено лише мусульманам, що обмежує екскурсійну частину, оскільки представники інших релігій не можуть відвідувати головні святині ісламу.

Іслам є наймолодшою з трьох існуючих релігій. Більшість мусульман сповідує сунітський іслам, який не передбачає поклоніння святим. Відсутність шанування святих, чудотворних ікон, монастирів – усе це призвело до значного зменшення кількості святинь ісламу, які приваблюють туристів-паломників. Іслам зародився в 7 столітті нашої ери серед арабів Західної Аравії. Хадж - найважливіша заповідь. Паломництво відбувається в строго певний час - місяць зуль-хіджа, на четвертий день після Рамадану [16, с.38]. В ісламі є два свята, які вважаються найбільшими: Ід аль-Фітр - свято розговіння після суворого посту в місяць Рамадан. Курбан-байрам – свято жертвопринесення під час хаджу [16, с. 39]. Як було сказано раніше, ісламським паломництвом вважається відвідування двох священних міст Саудівської Аравії - Мекки і Медіни. Ці паломництва поділяються на дві категорії: Хадж (велике паломництво) і Умра (мале паломництво). Паломництво до Медіни часто поєднується з паломництвом до Мекки. Відстань між Меккою і Медіною становить 300 кілометрів. Паломники зазвичай їдуть цим маршрутом літаком або автомобілем. Мечеті в Медіні менші, ніж у Мекці [16, с. 40-41]. Крім паломницьких центрів Мекки та Медіни, паломники відвідують також інші релігійні місця в інших країнах світу [16,

с.41]. Паломництво до Мекки вважається «хаджем», якщо він закінчується в Курбан-байрам і людина виконує всі необхідні ритуали протягом 10 днів. Хадж коротший і закінчується в інший день, який називається умра. Під час хаджу мусульмани повинні виконувати чотири умови:

- 1) Носити білий одяг - ихрам;
- 2) Обхід Кааби (таваф);
- 3) Здійснити похід в Арафат (вукуф);
- 4) Після повернення з долини Арафат, знову об'їзд до Кааби [16, с.42].

Часто паломництво в Мекку прийнято поєднувати з відвідуванням гробниці пророка Мухаммеда в Медині. Іноді після хаджу паломники йдуть на гору Пророка в Єрусалимі. Традицію буддійського паломництва можна простежити до самого Будди [20].

Згідно з Тріпітакою, Будда наказав своїм учням відправитися туди, де він народився (Лумбіні, Непал), місце, де він отримав просвітлення (Бодх-Гая, Біхар, Індія), і місце, де він вперше виголосив проповідь (Варакасі, Уттар-Прадеш, Індія) і покинув цей світ (Кушинагар поблизу Горакхпура, Уттар-Прадеш, Індія). У V, VI і VIII ст. Китайські буддистські ченці здійснюють паломництво до Індії. Монах пішов двома шляхами. Перший «північний» шлях проходив по великому Шовковому шляху через Афганістан і Пакистан. Другий маршрут пролягає через Південно-Китайське море і Бенгальську затоку. Після кремації тіла Будди в цьому світі його розділили на вісім частин і помістили в ступу. Буддійське паломництво починається з поклоніння мощам Будди. Буддійське паломництво передбачає подорож до священного місця для отримання духовних плодів, поклоніння та поваги до вищої сили [4, с.28].

Буддійські місця в Індії та Непалі можна розділити на п'ять категорій:

- 1) Місця, пов'язані з важливими етапами життя Будди;
- 2) Місця, де відвідував або провів життя Будда;
- 3) Місця, пов'язані з відомими буддійськими святими та майстрами;
- 4) Місця, пов'язані з буддизмом як релігією та його історією та культурою;
- 5) Де продовжується буддистське життя [4, с.28-29].

Давайте детальніше розглянемо країни, куди представники тих чи інших конфесій можуть їздити з релігійною метою. В. А. Скопа, відомий дослідник у галузі історії, економіки, туристичної практики та туризму. Виділяються макрорегіони паломництва у світі (географічні райони, групи суміжних районів).

1. Країни світу, де поширене православне християнство: Греція, Грузія, Кіпр, Молдова, Україна, Румунія, Болгарія, Сербія, Чорногорія та ін. Православна церква в цих країнах може бути в меншості, але є закріплені православні храми та духовенство в цій країні персонал і віруючі. Прикладами цього можуть бути Автокефальна Православна Церква Японії, де налічується приблизно 150 православних церков, і Токійська духовна семінарія. Однією з причин релігійних подорожей до Японії може бути бажання відвідати місце місіонерського служіння архієпископа Токійського святителя Миколая Японського (Касаткіна) (1836-1912)[27]. У різних країнах світу існує п'ятнадцять помісних православних церков [7].

2. У більшості європейських країн домінують римо-католицизм і протестантизм із багатьма школами. Подорожі європейською Святою Землею викликають великий інтерес у православних, оскільки до заснування РКЦ у 1054 році у православних і католиків було багато спільних святих. Прикладом може бути регулярна поїздка до міста Барі (Італія) для відвідування мощей святого Миколая, архієпископа Лікійського [17], храму, що належить Католицькій Церкві. Інтерес католиків до відвідування православних релігійних центрів може бути обумовлений бажанням долучитися до давніх християнських традицій, які збереглися в православ'ї. До цієї групи можна віднести три традиційні гілки протестантизму, але в ще менших частках: лютеранство, англіканство та кальвінізм [22].

3. Північна Америка, де панує християнство (78,5%) [27]. Близько 24% північноамериканських християн є римо-католиками і ще менше православними. Але їх представники здійснювали поїздки релігійного характеру не тільки в межах Північної Америки, а й до відомих святих місць Європи. Зазвичай такі поїздки тривають кілька днів. З 1980-х років грецький монах, сьогодні відомий

як старець Єфрем Арізонський, веде місіонерську діяльність у Сполучених Штатах Америки. У 2019 році 91-річний ігумен побудував 19 православних монастирів у Нью-Йорку, Техасі, Флориді, Вашингтоні, Північній Кароліні, Пенсильванії, Іллінойсі, Каліфорнії, Мічигані, Монреалі, Торонто та інших місцях американського континенту. Головний з них – Арізонський монастир святого Антонія, який старець обрав собі місце ночівлі. Тут він постійно молиться за весь світ. Як і в житті подвижника, монастир вів велику місіонерську та благодійну діяльність, допомагаючи всім, хто звертався за допомогою [9].

4. У Латинській Америці домінує християнство та місцеві традиційні народні вірування.

5. В північній Африці панує іслам.

6. У деяких частинах Східної та Західної Африки домінує іслам, є центри християнства та традиційних народних вірувань.

7. У Західній Азії домінує іслам, але християнство та іудаїзм також мають анклав.

8. Південна Азія є місцем поширення індуїзму, буддизму та ісламу, а також центром християнства, сикхізму та джайнізму.

9. У Південно-Східній Азії домінують буддизм та іслам, але є також анклав християнства та індуїзму.

10. У Східній Азії домінують буддизм, конфуціанство та синтоїзм, але також існують християнство та іслам.

11. Середня Азія під владою ісламу; Центральна Азія з домінуванням буддизму (Тибет)»[6].

Першочергові перешкоди для потоку іноземних релігійних туристів в Україну розглянемо на рисунку 2.3:

Рис. 2.3. Перешкоди для потоку іноземних релігійних туристів в Україну
Джерело: [15, с. 120]

Вчасне залагодження зазначених проблемних місць сприятиме поступовому розвитку релігійного туризму в Україні.

Висновки до розділу 2

Отже, аналіз сучасного стану релігійного туризму в Україні свідчить про його значний потенціал та важливість як для розвитку туризму взагалі, так і для збереження культурної спадщини та духовної спадщини країни. Україна є багатонаціональною та багаторелігійною країною, що відображається у різноманітності релігійного досвіду. Це створює потужну базу для розвитку релігійного туризму, оскільки кожна релігія має свої святині та паломницькі місця. Релігійні об'єкти в Україні часто є важливими культурними пам'ятками та архітектурними шедеврами. Вони приваблюють туристів не лише вірян, а й шанувальників мистецтва та історії.

Україна має велику кількість релігійних об'єктів, які представляють різні конфесії та історичні епохи. Серед них виділяються такі визначні місця, як Києво-Печерська лавра, Софія Київська, Почаївська лавра, Святогірська лавра та інші. Ці об'єкти не тільки мають релігійне значення, але й є важливими історико-культурними пам'ятками.

Незважаючи на наявність значного потенціалу, релігійний туризм в Україні залишається не в повній мірі розвиненим. Для його подальшого розвитку потрібні інвестиції в інфраструктуру, маркетингові зусилля та залучення учасників галузі. Багатство релігійного досвіду та об'єктів України може привертати увагу іноземних туристів та сприяти міжнародному туристичному обміну, що сприятиме культурному та економічному зближенню. Релігійний туризм має великий потенціал у сучасній Україні, але його розвиток вимагає комплексного підходу та спільних зусиль усіх зацікавлених сторін.

Вивчення закордонного досвіду розвитку релігійного туризму надає цінну інформацію, яка може бути адаптована та застосована для розвитку цього сектора в Україні. Успішні приклади з інших країн демонструють, що релігійний туризм не обмежується лише паломницькими турами. До нього включають культурні, освітні та оздоровчі аспекти, що робить релігійний туризм більш привабливим для різних категорій туристів. Наприклад, в Італії та Іспанії

релігійні тури часто поєднуються з відвідуванням історичних пам'яток, музеїв та культурних подій.

Успішний розвиток релігійного туризму також залежить від тісної співпраці з релігійними організаціями та місцевими громадами. Це сприяє збереженню культурної спадщини та створенню автентичного туристичного продукту. Наприклад, в Італії та Греції церкви та монастирі активно залучені до організації та проведення туристичних програм.

Таким чином, закордонний досвід розвитку релігійного туризму показує, що комплексний підхід, що включає диверсифікацію туристичних продуктів, розвиток інфраструктури, якісну туристичну інтерпретацію, ефективний маркетинг, інклюзивність, співпрацю з релігійними організаціями та принципи сталого розвитку, є ключовими факторами успішного розвитку цього сектора. Використання цих практик в Україні може значно підвищити привабливість релігійного туризму та сприяти його сталому розвитку

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Перспективи розвитку релігійного туризму в Україні

Релігійний туризм має особливе значення для розвитку внутрішнього туризму в Україні, оскільки викликає пристрасний інтерес як у віруючих, так і у невіруючих. Зрештою, цілком природним наслідком тривалого атеїстичного впливу в суспільстві є зростаюче занепокоєння тим, що ці явища довго придушувалися. Туристсько-екскурсійна робота в цьому контексті є одним із небагатьох джерел пізнання історії релігійного розвитку в Україні, що є духовним стрижнем національної культури та основою національної єдності. Володіння цим масивом знань є необхідною умовою подальшого розвитку суспільства та охорони культурної спадщини. Релігійні традиції та наявні сакральні ресурси українського народу сприяють формуванню стабільного попиту на паломницький туризм та становленню ринку релігійного туризму нашої країни. Розвиток загального інтересу до релігійного туризму не оминув і Україну. Спостерігається процес формування туристичних компаній, які організовують релігійні та паломницькі тури, а також деякі паломницькі послуги, що організовуються в монастирях, церквах та інших релігійних організаціях. Лише за останні три-чотири роки в Україні значно зросла кількість туристів, які подорожують до українських святинь на паломництво та за кордон з релігійною та пізнавальною метою [24].

Основними маршрутами цих поїздок були Греція, Ізраїль, Італія, Кіпр, Єгипет, Туреччина, Індія, Саудівська Аравія, Тибет, Китай. Незважаючи на суспільно-політичні негаразди в Україні, релігійний туризм продемонстрував неабияку життєздатність і жвавість, що вкотре підтверджується статистикою, оприлюдненою Державною туристично-курортною службою [19, с. 152].

Щороку кількість туристів, які бажають відвідати українські духовні та святині, зростає неймовірними темпами – на 10-15% на рік. Це можна пояснити релігійною мотивацією та туристичним інтересом. Але якщо раніше туристи були налаштовані спати в спальних мішках в залах храмів і монастирів і їздити в трекінгові тури, то зараз туристи хочуть чогось більш комфортного: двомісного номера з усіма зручностями. Це, у свою чергу, створює передумови для сталого розвитку українського туризму [20, с. 24].

Настав час уточнити та всебічно проаналізувати туристичні потоки в Україні, популяризувати нові туристичні дестинації, прокласти туристичні маршрути, привабливі для релігійного та паломницького туризму в країні та за кордоном, показати українцям і світові історичне багатство та конфесійну різноманітність українського релігійного життя. І ці особливі види туризму мають надзвичайний потенціал розвитку в Україні, який чекає свого відкриття. Бо Україна – це не лише унікальна культова пам'ятка архітектури, а й всесвітньо відоме місце паломництва православних паломників.

Тут також розташовані римо-католицькі та греко-католицькі собори, церкви, монастирські комплекси, святині (Львів, Луцьк, Біла Церква, Чортків, Зарваниця, Жовква, Івано-Франківськ), архітектурні та історичні релігійні пам'ятки ранніх протестантських конфесій (лютеранство, кальвінізм, соцініанство); місця паломництва хасидів з усього світу (Умань, Меджибіж Бердичів). Зрештою, це жива історична книга, яка описує багатовікову історію релігій на територіях, де зустрічалися та перетиналися Схід і Захід, включаючи православ'я та католицизм, язичництво, християнство та іслам, а також релігійні традиції етнічних меншин та роман нетрадиційні течії. Це багатоконфесійна країна Європи, яка нараховує понад 120 різних конфесій, кожна зі своїм священним мікрокосмом, включаючи гострі конфлікти між релігіями та нові форми міжрелігійної співпраці [12, с. 185].

На сучасному ринку релігійного туризму дуже мало підприємств, які займаються цим специфічним туристичним продуктом і розуміють усі його тонкощі. Для успішної організації турів у духовні центри необхідна співпраця

між туристичним бізнесом і церковними лідерами. З погляду туристичних центрів релігійний туризм близький до так званого науково-популярного туризму релігійної тематики. Ці подорожі нечасті, але вони розширюють територію туризму. Науковці захоплюються релігійною історією – релігійними рукописами, релігійними об'єктами, археологічними розкопками, архітектурними стилями та історією релігії тощо.

Зараз галузь релігійного туризму складається з чотирьох основних напрямків: релігійні об'єкти, житло, харчування та транспорт. Паломники або туристи використовують різні способи транспорту, щоб дістатися до місця призначення. Це повітряний, залізничний, автомобільний (автобусний) і водний транспорт [14, с. 62].

Паломництво передбачає проходження певним маршрутом з однієї точки в іншу. Проте у вітчизняних турфірмах поки що відсутні необхідні вимоги щодо підготовки, забезпечення, дотримання, організації та прийняття релігійних норм для таких маршрутів. Більшість українських компаній не мають підтримки та благословення Церкви. Витрати на поїздки за кордон не під силу більшості громадян. Крім згаданих вище невирішених питань виїзного релігійного туризму, не до кінця розроблені механізми залучення іноземних туристів до українських святих місць релігійного та культурного значення.

Враховуючи кризу в туристичному секторі, доцільно розвивати цей сектор, але комплексно та планомірно, за підтримки таких міністерств, як Міністерство інфраструктури, культури, освіти, банківських установ, вітчизняних та іноземних інвесторів. Особливу увагу передбачається приділити організації в'їзного релігійного туризму. Це дозволить інвестувати в українську економіку. Звичайно, найважливішою частиною програми має бути її рекламно-інформаційне забезпечення: популяризація через пресу, радіо і телебачення, видання книг про церкви, духовний ландшафт України, відео. Пропонується проведення безкоштовних рекламно-інформаційних турів за участю діячів різних конфесій, журналістів, представників турфірм та деяких відомих і авторитетних осіб [15, с. 120].

Релігія та релігійний туризм надзвичайно важливі для формування національної самосвідомості, як джерело знань для розуміння переплетення релігійної та національної ідентичності народів, які населяють ці регіони, а також для формування основних духовних інтуїцій мислення, психології та поведінки, українського світогляду, як засобу збереження та поширення багатства знань і соціокультурної пам'яті між поколіннями [2].

Для успішного розвитку релігійного туризму в Україні потрібно(рис. 3.1):

-завершити реставрацію об'єктів давньої культової архітектури, реставрацію дерев'яних культових споруд, реставрацію старовинних живописних, писемних та скульптурних культових об'єктів, реставрацію палацових комплексів і їх територій;

- необхідно видавати іноземною мовою популярну літературу, яка б у доступній і захоплюючій формі систематично викладала релігійну історію України, розвиток різних релігійних і духовних центрів, а також видатних особистостей, багато з яких жили в на територіях Західної Європи, про святі місця та існування святих місць;

- створення системи добробуту для туристичних організацій, які будуть активно просувати релігійний туризм у своїх туристичних послугах;

- створення системи пільг для інвесторів для залучення інвестицій у відновлення історичні пам'ятки України;

- розробка оптимальних маршрутів для релігійних туристів із залученням до маршруту інших історичних місць України.

Рис. 3.1. Шляхи розвитку релігійного туризму в Україні

Джерело: [11, с. 24-26]

Україна має багату культурну та природну спадщину, особливо це стосується релігійного туризму. Багато релігійних пам'яток було використано для туризму, створено популярні туристичні маршрути, але вони не відповідають міжнародним нормам. За останні кілька років інтерес туристів до цієї частини туристичного ринку зріс. Тому важливо використати цю можливість якомога ефективніше. Потенціал релігійного туризму України є значним. Однак багато людей визнають, що цей потенціал ще не розкритий. Умови можуть включати відсутність розвитку інфраструктури; відсутність інформації про доступні ресурси та маршрути; погані стосунки з туристичними фірмами та релігійними організаціями; відсутність кваліфікованих працівників у цій сфері. Тільки за допомогою державних інституцій, паломницьких служб і туристичних організацій можна спільно відроджувати, зберігати та впорядковувати культурні реліквії, пам'ятки, місця паломництва та створювати для цих святинь відповідне середовище, культурне середовище та комфорт.

3.2. Пропозиції з розробки релігійного туру по Україні

Розглядаючи український паломницький туризм, слід зазначити, що країна має велику пропозицію на туристичному ринку, оскільки країна має багато туристичних святих місць. Розробляються нові маршрути з урахуванням святих мощей для задоволення потреб паломників. Участь у паломництві носить загальноосвітній характер, оскільки під час подорожі відвідувач дізнається не лише про культуру, історію та традиції об'єкта споглядання, а й про всі паломницькі центри, оскільки вони є не лише духовними центрами, а й великими центрами освіти та збереження історії та культурної спадщини. Розвивати паломництво будуть не лише турфірми, а й самі священики та ченці [23, с. 60]. В даний час релігійний туризм можна визначити як 4 складові (рис. 3.2):

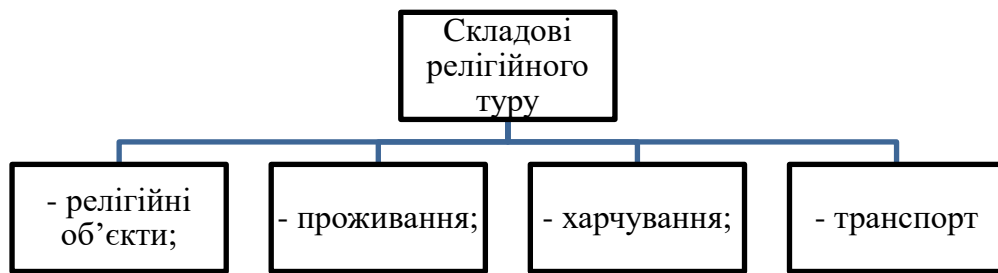

Рис. 3.2 Складові релігійного туру

Джерело: [3]

Туристи в паломницькій або екскурсійній поїздці користуються різними видами транспорту, щоб дістатися до місця призначення (рис.3.3):

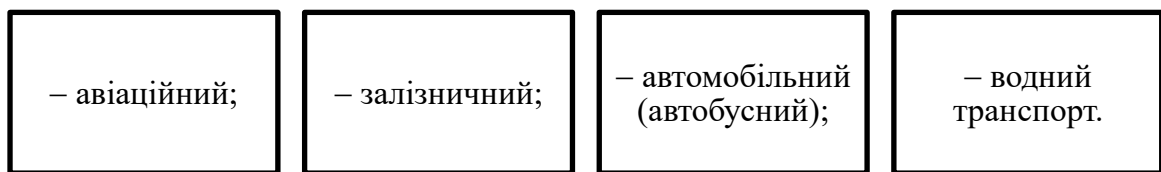

Рис. 3.3 Види транспорту під час релігійної туристичної поїздки

Джерело: [3]

Паломництво передбачає проходження за встановленим маршрутів з одного пункту в інший. Вищезазначене полягає в тому, що для розробки туристичного продукту потрібно докласти чимало зусиль, тобто створення умов та організація туризму є надзвичайно складним процесом. Створення релігійного туристичного продукту зазвичай починається з вироблення ідеї та прийняття рішення про розробку турпакета (турпакет – це набір послуг, таких як розміщення, транспорт, харчування, послуги гіда, перекладачів тощо).

Можна виділити декілька етапів розробки релігійного туристичного продукту (рис. 3.4):

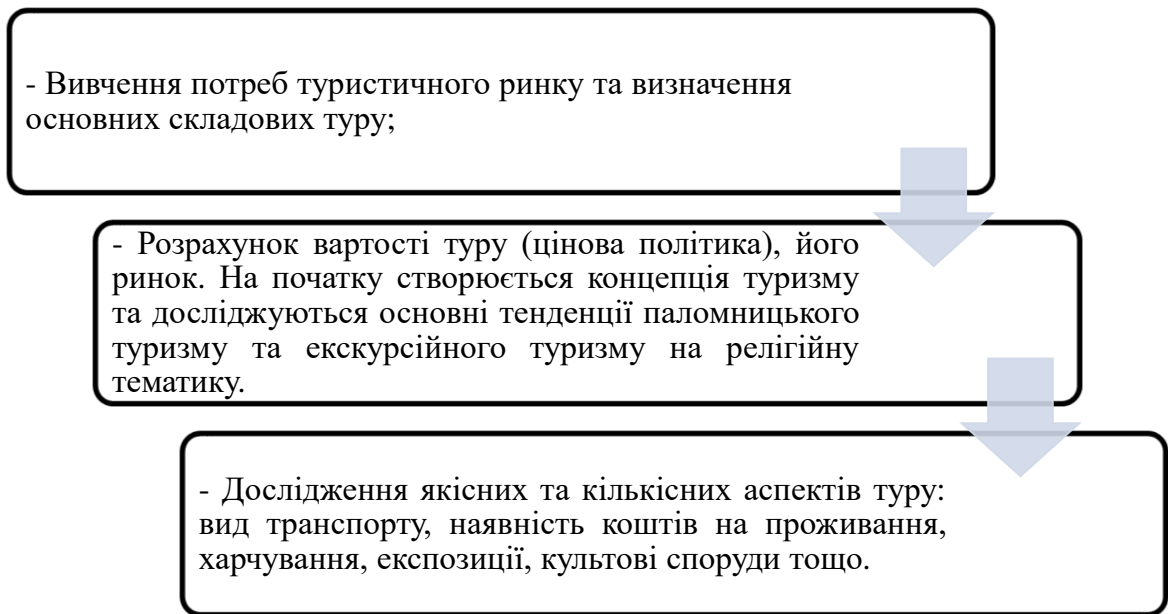

Рис. 3.4 Етапи розробки релігійного туристичного продукту

Джерело: [1, с. 64]

Крім попиту досліджується також пропозиція майбутнього пошуку та вибору основних туристичних послуг та їх виробників і постачальників. Ведуться дослідження релігійних центрів, куди прибудуть туристи. Важливе значення має легкість їх транспортування, ступінь розвитку інфраструктури, якість обслуговування тощо. При організації паломницьких поїздок вивчається специфіка релігійної діяльності, в тому числі способи богослужіння в храмах, монастирях тощо. Плануючи тур, важливо врахувати всі тонкощі. Наприклад, деякі православні монастирі допускають відвідування лише чоловіків [30].

Сьогодні дуже мало компаній, які займаються релігійним туризмом, які осягають усі його тонкощі. Для успішного планування турів до релігійних місць необхідним є партнерство між індустрією туризму та релігійними лідерами. Що стосується туристичних напрямків, то релігійний туризм схожий на науково-популярну тему релігійного туризму. Ці екскурсії нечасті, але вони розширюють масштаби туризму. Вчені шукають релігійну спадщину – рукописи, релігійні артефакти, археологічні знахідки, архітектурні стилі, минуле релігій тощо.

Розробка туру «Монастирі Волині»

Мета туру: задовольнити пізнавальні та духовні потреби туристів під час відвідування монастирів Волинської області.

Завдання:

- ознайомити туристів з історією побудови релігійної громади;

- відвідати монастирі, дізнатися їх історію;

ознайомити з різними релігійними подіями, пов'язаних з монастирями;

Вік учасників: від 16 років

Сезонність: цілорічний

Тип маршруту: лінійний

Кількість об'єктів туру: 3

Перелік об'єктів:

1. *Зимненський монастир* — с. Зимне, Володимир-Волинський район.

2. *Монастир Різдва Богородиці* — с. Новий Загорів, Локачинський район.

3. *Свято-Миколаївський монастир* — с. Жидичин, Луцький район.

Програма туру представлена в таблиці 3.1

Таблиця 3.1

Програма туру

№	Час	Зміст програми	Тривалість, год
1.	09:00	Виїзд з м. Луцьк до с. Зимне, Володимир-Волинський район	1 год 10 хв
2.	10:20	Екскурсія по Зимнівському монастирі	1 год
3.	11:40	Виїзд до с. Новий Згорів, Володимир-Волинський район	20 хв
4.	12:00	Обід в ресторан-музеї “Духмяна піч” с. Павлівка	30 хв
5.	13:30	Екскурсія по Загорівському монастирі	1 год
6.	14:45	Виїзд до с. Жидичин, Луцький район	1 год 15 хв
7.	16:00	Екскурсія по Жидичинському монастирі	1 год
8.	17:20	Виїзд до м. Луцьк	15 хв

Джерело: складено автором

Створений паломницький тур «Монастирі Волині» включає в себе релігійні громади, в яких туристи мають можливість познайомитись з історією створення та подіями, що там відбувались.

Організаційні заходи щодо проведення туру включають наступний алгоритм дій:

1. Даний тур є транспортним, тому слід враховувати тривалість руху маршруту від одного об'єкта до іншого, та організувати зупинку.

2. Для того аби забезпечити безпеку та комфортність туру, слід ознайомити туристичну групу з маршрутом та правилами поведінки.

Отже, при організації паломницького туру необхідно дотримуватися чіткого алгоритму дій та вказівок.

Схема маршруту туру зображена на рисунку 3.5.

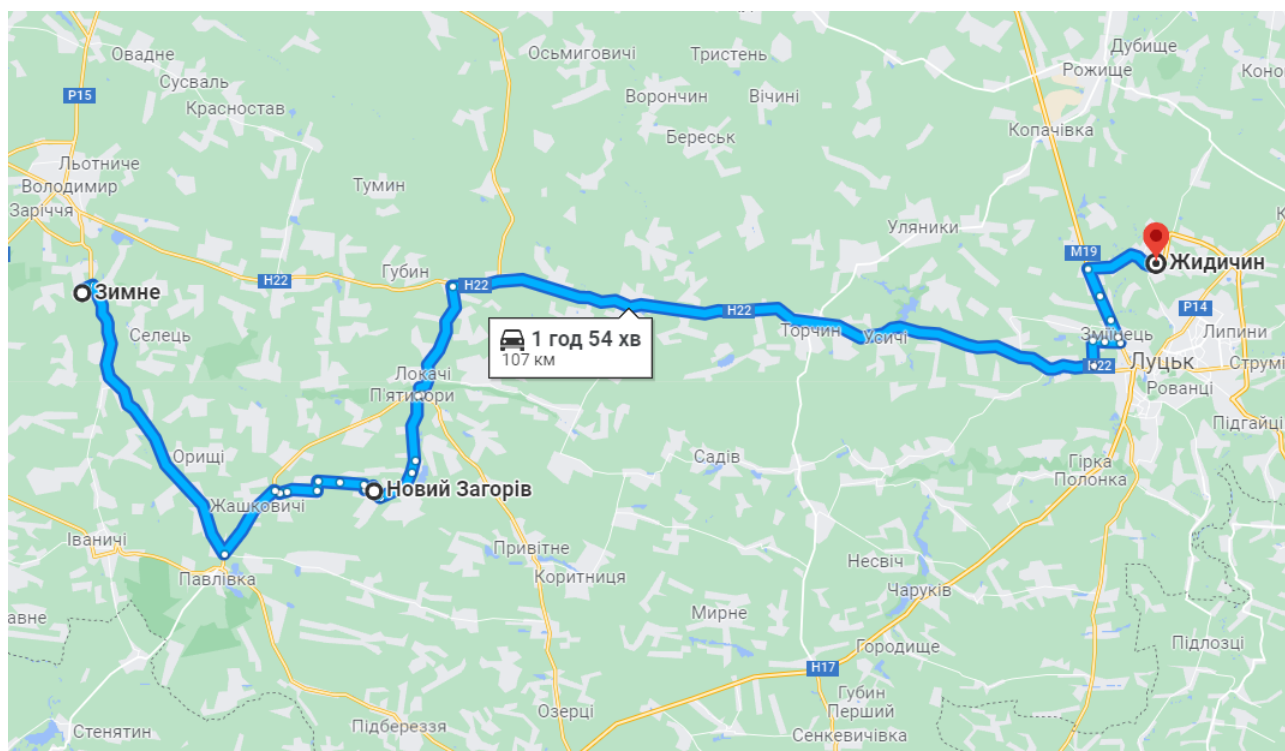

Рис. 3.5. Схема маршруту

На Волині знаходяться різні православні святині. Такі місця завжди приваблюють не тільки паломників, а й велику кількість туристів. Адже тут можна відчувати особливі духовні висоти, знайти спокій і психологічну рівновагу. До таких святих місць відноситься Святогорський Успенський

Зимненський ставропігійний монастир, Монастир Різдва Пресвятої Богородиці та Жидичинський Свято-Миколаївський монастир. Тільки відвідавши їх особисто, можна відчутти всю велич і красу цієї православної перлини.

Святогорський Успенський Зимненський монастир (рис. 3.6).

Зимненський монастир має невелику площу, але він доглянутий і чистий. Білі стіни будівлі та зелені газони доповнюють один одного. Неможливо не помітити велику кількість квітів і химерних фонтанів. Навколо монастиря збереглася оборонна стіна з чотирма вежами і п'ятьма арками [11, с. 42]

Рис. 3.6. Святогорський Успенський Зимненський монастир

Монастир розташований на Святій Горі біля села Зимне Володимир-Волинського району Волинської області. Датою його заснування вважають 992-993 роки, коли гора знаходилася майже на шляху, що сполучав Київську Русь з європейськими країнами та Візантією. Свою назву гора отримала від того, що імператор Володимир Великий наказав знищити тут усі язичницькі символи та побудувати християнський храм. Давні літописи свідчать, що князь Володимир Святославич у 1001 році збудував на Святій Горі монастир і дві дерев'яні церкви. Термін відноситься до княжої зимової резиденції, звідки і назва місцевого села [32].

Найстарішою будівлею комплексу є **церква Святої Трійці** (рис. 3.6.). Згідно з археологічними дослідженнями, цей храм був побудований князем Володимиром. Цей храм також дуже старий через свою круглу форму. Такі храми раніше будували для захисту, як форти. Також на вершині собору є п'ять веж. До собору з одного боку примикає напівкруглий ризаліт – апсида, з іншого – двоярусна дзвіниця [29].

Рис. 3.7. Свято-Троїцький храм

Рис. 3.8. Внутрішнє оздоблення храму.

Внутрішнє оздоблення храму також гідне похвали (рис. 3.7). Його стіни складені з цегли різних кольорів і розмірів і мають дивні аркові ніші. Особливо велично виглядає триярусна позолочена ікона.

Монастир Різдва Пресвятої Богородиці (рис. 3.9). Монастир розташований на пагорбі за містом. Згідно з написом на старовинному годиннику, він був подарований монастирю місцевим магнатом Олександром Загоровським та його дружиною Анастасією, а свою історію веде з 1492 року, тобто тоді, коли монастир вже існував. Деякі дослідники вважають, що монастир існував ще в XII столітті [12, с. 99].

Рис. 3.9. Монастир Різдва Пресвятої Богородиці

Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (рис. 3.10). Одна з версій василіанської хроніки свідчить про існування монастиря у Жидичині ще в 975 році. Документи свідчать, що настоятель монастиря Арнект пожертвував церкві в Жидичині книгу, мабуть, Євангеліє. Діяльність Кирила і Мефодія на цих теренах пояснює існування православного монастиря на Волині ще до формального хрещення Русі [12, с. 127].

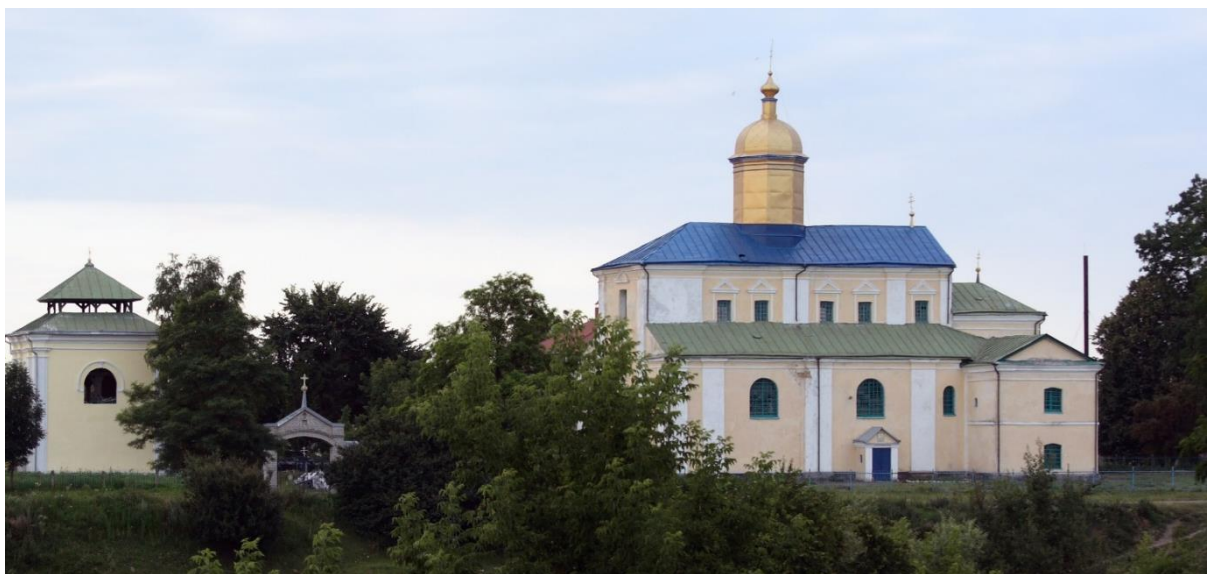

Рис. 3.10. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир

Свято-Миколаївському Жидичинському монастирі і у 2020 році братією обителі було віднайдено усипальницю (рис. 3.11). За часів «управління» радянської влади його було розчленовано та пограбовано. Згодом представники РПЦ у Зидичині зробили бетонну гробницю у могилі, а потім про неї забули. Лише після повернення стародавньої Миколаївської церкви до рук Української Православної Церкви дослідження давньої історії монастиря знову стало актуальним, а почитання святих мощей монахів, що там знаходились, стало цілком необхідним [14, с. 36].

Рис. 3.11. Усипальниця

Отже, при організації релігійного туру «Монастирі Волині» важливо враховувати його специфіку, особливості розміщення релігійних туристів, спосіб оплати в релігійних закладах, особливості процесу харчування релігійних туристів як у паломницьких центрах, так і в ресторанах, а також унікальні аспекти транспорту для релігійних туристів. Цією формою туризму, як правило, займаються люди з низьким рівнем доходу, вони чекають демократичних цін, недорогого проживання та транспорту. І першочергова мета цієї подорожі – не комфортний відпочинок, а духовне очищення від гріхів і відновлення душевної рівноваги.

3.3 Державна підтримка та сприяння паломництву в Україні

У сучасних умовах питання розвитку туризму набуло особливої актуальності для покращення економіки різних країн та зміцнення зв'язків між представниками різних конфесій. Це стосується й України, де формується особливе уявлення про релігію як фундаментальний вимір буття, що визначає світогляд значної частини населення. Як ми всі знаємо, релігія займає чільне місце серед культурних форм і культурних феноменів фундаментального значення. Звичайно, демократичне суспільство стає гуманним і справді цивілізованим лише тоді, коли всі сфери життя пройняті конкретними моральними цінностями. Відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» Україна гарантує громадянам права і свободу совісті та прагне до нормалізації релігійних відносин у країні. Нині зміст і призначення багатьох предметів культу набувають первісного значення, стають предметами культу та предметами пізнання. Релігійні цінності є одночасно частиною культурної спадщини і об'єктом туризму [2].

Поступово в релігійному житті нашої країни відбувалися значні зміни, почало переосмислюватися ставлення суспільства до релігійних інституцій, формувався міжконфесійний діалог і державно-релігійні відносини. Створення громадянського суспільства та правової держави в Україні залежить від послідовної та цілеспрямованої політики щодо процесу міжособистісних відносин у суспільстві. Вони мають впливати з конституційних норм і законів, які сприяють свободі совісті, свободі віросповідання та правам етнічних меншин, ці норми також мають сприяти мирному співіснуванню релігійної віри в Україні [2].

Сьогодні в Україні немає серйозних перешкод для співіснування представників різних національностей, рас, культур, релігій тощо, а держава робить усе можливе для запобігання проявам релігійного екстремізму, які б шкодили розвитку міжнародних відносин. На жаль, релігійні конфлікти в

окремих частинах України існують, і хоча їхня територія та динаміка за останні роки суттєво скоротилися та занепали, вони не переросли у відкрите етнорелігійне протистояння. За статистикою Всесвітньої туристичної організації, щороку в паломництво вирушають не менше 200 мільйонів людей. Паломництво також з кожним роком стає все більш популярним в Україні. Щороку до паломництва долучаються сотні тисяч людей [10].

Специфіка паломництва визначається особливістю релігійної свідомості віруючих, яка, у свою чергу, пов'язана з характером релігійних вчень і культової практики в окремих регіональних напрямках. Тож в умовах розвитку сучасних національних туристичних політик у нашій державі набуває значного зростання колись втрачена традиція паломництва, освячена духовністю та істинною вірою. Виникають питання не лише функціонально-економічного характеру, а й фінансово-правового та юридичного змісту, оскільки переважна більшість об'єктів релігійних святинь є приватною власністю релігійних сект. Відповідно до українського законодавства, остання є незалежною від держави і не завжди готова співпрацювати зі світськими туристичними компаніями та іншими туристичними агентствами та відомствами у сфері надання послуг державному та приватному секторам. Релігійний і паломницький туризм має значний вплив на фінансово-економічні комплекси та економіку деяких країн і регіонів світу. Значні суми іноземної валюти ввозяться в країну паломниками, які використовуються для пожертвувань релігійним установам і забезпечують дохід місцевому населенню. Тому не тільки Церква, а й державні підрозділи повинні всіляко стимулювати паломництво [2].

Водночас кожна країна, на території якої знаходяться відомі релігійні об'єкти, має прагнути їх охороняти та зберігати. Тому необхідно постійно знаходити нові форми та нові методи оптимізації туристичної та релігійної паломницької діяльності в префектурі. Крім того, необхідно докласти чимало зусиль для підтримки святинь у належному стані, щоб не лише місцеві жителі, а й туристи могли оцінити їх красу. Фінансова підтримка місцевих громад є основою популярності релігійного туризму та зеленого туризму, який потребує

різноманітних заходів для популяризації святинь, церков, хрестів як продукту сільського туризму (іноді ця допомога є вирішальною для виживання святинь). Збережена краса цих перлин, їх художня форма, цінність, яку вони несуть, і їхня історія забезпечать їхню привабливість для туристів і захист для майбутніх поколінь [6].

Особливим елементом соціокультурного планування релігійного туризму є його інтеграція в національну культурну політику, спрямовану на послаблення соціальної напруги та підтримку культурної спадщини в країні. Незважаючи на те, що ринок релігійного туризму активно розвивається лише десять років, люди в усьому світі все частіше обирають відвідування релігійних центрів для паломництва та огляду визначних пам'яток. Релігійний туризм має сильний соціокультурний потенціал і соціокультурні потреби – цінний статус для кожного, хто вважає, що культурні, релігійні та рекреаційні об'єкти необхідні для духовного, інтелектуального та матеріального існування. Крім того, релігійний туризм є засобом соціалізації людини. Наприклад, під час подорожей індивід засвоює системи знань, норми та цінності інших культур, що дає йому змогу духовно опановувати та духовно володіти цивілізованою культурою як зрілому члену суспільства [8].

Туризм допомагає окремим особам або групам засвоїти ціннісні орієнтації та загальні норми поведінки та перетворити їх на мотиви та принципи діяльності для соціальної діяльності. В результаті в особистості відбувається інтерналізація моралі. Індустрія релігійного туризму набуває популярності в усьому світі, особливо в Україні, яка має багату історію та різноманітні релігійні традиції. Він має великий потенціал у цій сфері. Україна є країною, яка поширює численні релігійні традиції та культури, а релігійний туризм має довгу та значну історію. Протягом століть Україна була місцем зустрічі різних культур, це призвело до розвитку унікальної релігійної спадщини, яка користується популярністю серед туристів з усього світу [2].

Паломництво, як старовинна традиція, має глибокі історичні коріння в Україні. У сучасному світі паломництво є не лише релігійним звичаєм, а й

важливим елементом культурного та туристичного розвитку. Державна підтримка паломництва в Україні відіграє ключову роль у збереженні та розвитку релігійних об'єктів, привертанні туристів та підтримці релігійної та культурної спадщини країни.

Державна підтримка паломництва проявляється у різних аспектах. По-перше, це фінансова підтримка для реставрації та збереження релігійних споруд і святинь. Уряд виділяє кошти на реставрацію церков, монастирів, каплиць та інших релігійних об'єктів, щоб забезпечити їхню безпеку та зберегти історичний артефакт. Також, це створення сприятливих умов для здійснення паломництва, таких як покращення інфраструктури, забезпечення безпеки та комфорту паломників, розвиток маршрутів та мережі зупинок [2].

Крім того, важливою складовою державної підтримки є законодавче регулювання, яке забезпечує правовий захист паломників та визначає права та обов'язки учасників паломництва, а також встановлює порядок організації релігійних заходів та подорожей. Крім того, важливою ініціативою може бути підтримка реставрації та збереження історичних та релігійних пам'яток, які є об'єктами паломництва. Це дозволяє зберегти культурне надбання та залучити більше паломників до відвідування цих місць.

Державна підтримка паломництва є важливим чинником у збереженні та розвитку релігійної спадщини, просуванні туристичного потенціалу країни та зміцненні міжнародних культурних зв'язків. По-друге, держава сприяє розвитку інфраструктури для паломників. Це включає будівництво готелів, гостьових будинків, ресторанів та інших закладів, які можуть забезпечити комфортне перебування для паломників під час їхнього перебування у святинях. По-третє, держава підтримує заходи з просування та маркетингу паломницьких маршрутів та місць. Це може включати рекламні кампанії, участь у міжнародних виставках та ярмарках, розробку туристичних програм та інших заходів, що спрямовані на привертання уваги до релігійних об'єктів та місць паломництва [2].

Враховуючи значення релігійного туризму для культурного та економічного розвитку України, державна підтримка паломництва залишається

важливим напрямком діяльності уряду. Це сприяє збереженню та розвитку релігійної спадщини країни, привертає туристів та сприяє підвищенню економічного рівня регіонів, де зосереджені паломницькі маршрути та святині.

Але через пандемію COVID-19 і війну туристична галузь України зазнала масштабних змін, які потребують нових рішень і підходів. Хоча держава виділяє ресурси на покращення та просування паломництва та релігійного туризму, як ми писали вище, але розвиток релігійного туризму в Україні все-таки стикається з такими проблемами, як відстала інфраструктура, відсутність маркетингу та недостатня державна підтримка [2].

Недостатня інфраструктура є однією з найбільших перешкод для розвитку релігійного туризму в Україні. У багатьох релігійних об'єктах недостатньо можливостей, таких як паркування, туалети та інформаційні центри. Крім того, деякі туристичні напрямки є недоступними або погано доглянутими, що може відмовити відвідувачів від відвідування. Щоб вирішити цю проблему, уряд і приватні компанії повинні виділяти кошти на покращення інфраструктури релігійних об'єктів і забезпечення туристів необхідними додатками. Крім того, керівники закладів повинні бути навчені забезпечувати ефективне обслуговування та безпеку, щоб забезпечити безпеку та комфорт відвідувачів. Ще однією великою проблемою релігійного туризму в Україні є відсутність маркетингу релігійних турів. Багато релігійних місць маловідомі за межами їхніх найближчих громад і рідко рекламуються потенційним відвідувачам. Відсутність маркетингу шкодить розвитку релігійного туризму в Україні та зменшує потенційні грошові вигоди місцевих громад. Щоб вирішити цю проблему, держава повинна ініціювати кампанії з популяризації релігійного туризму в Україні. Ці заходи мають насамперед орієнтуватися на внутрішніх та міжнародних мандрівників та обговорювати особливе історичне та релігійне значення українських релігійних місць. Уряд також має можливість співпрацювати з приватними мандрівниками та місцевими громадами для створення пакетів, які висвітлюють релігійну спадщину країни [10].

Розвитку релігійного туризму в Україні також заважає відсутність державної підтримки. Незважаючи на те, що уряд визнає цінність релігійного туризму, він не виділяє конкретних ресурсів для підтримки галузі. Це включає фінансування обмежених проєктів розвитку та маркетингової діяльності, а також недостатню підготовку та підтримку для менеджерів установ і місцевих громад. Влада та уряд мають виділяти більше коштів на розвиток релігійного туризму в Україні. Це включає фінансування проєктів, які покращують інфраструктуру, просувають маркетинг і забезпечують навчання місцевих менеджерів і громад. Уряд також має створити рамки для регулювання релігійного туризму з метою забезпечення якості та безпеки послуг.

З метою просування релігійного туризму на туристичному ринку багатьох країн релігійні організації та об'єднання, часто за участю туристичних фірм, регулярно проводять спеціальні виставки, біржі, конгреси, конференції тощо. Конгреси часто включають в програму виставок і ярмарків. Спостерігається тенденція до розвитку нових форм фестивалів, театральних вистав та створення нових пам'ятників. Однак сьогодні в Україні існують певні проблеми з цього приводу [3].

Як результат, потенціал релігійного туризму в Україні є значним, але його розвиток супроводжується труднощами. Щоб максимізувати потенціал релігійного туризму в Україні, головними проблемами, які необхідно вирішити, є недостатня інфраструктура, відсутність промоції та недостатня державна підтримка. Витрачаючи гроші на інфраструктуру, рекламні кампанії та державну допомогу, Україна може стати провідним напрямком релігійного туризму та скористатися економічними перевагами цієї зростаючої галузі.

Паломницький туризм стає все більш популярним у світі. Україна, яка має багату релігійну спадщину, може виграти від цього туристичного напрямку. Для цього потрібно надати паломникам не лише релігійний досвід, але і можливість ознайомитися з культурою та історією країни.

Отже, паломництво в Україні відіграє важливу роль у збереженні культурної та релігійної спадщини країни, сприяє її туристичному та

економічному розвитку та зміцнює культурні зв'язки з іншими країнами. Державна підтримка та інвестиції у розвиток паломництва є важливими для забезпечення його успішного майбутнього.

Висновки до розділу 3

Релігійний туризм в Україні має значний потенціал розвитку завдяки багатій культурно-історичній спадщині, численним святиням та паломницьким місцям, що приваблюють як вітчизняних, так і закордонних туристів. Дослідження, проведене в рамках даної роботи, дозволяє зробити кілька ключових висновків та визначити перспективні напрямки розвитку цього виду туризму. Для розвитку релігійного туризму необхідно створити відповідну туристичну інфраструктуру, включаючи готелі, транспорт, інформаційні центри та інші послуги, що забезпечують комфортне перебування туристів. Особлива увага повинна бути приділена створенню доступності для іноземних туристів.

Співпраця з міжнародними релігійними та туристичними організаціями може сприяти обміну досвідом, залученню інвестицій та розширенню туристичних потоків. Це також сприятиме підвищенню іміджу України на міжнародній арені. Важливо забезпечити збереження релігійних об'єктів та дотримання екологічних стандартів під час розвитку туризму. Необхідно враховувати можливість перевантаження об'єктів та негативного впливу на їх стан, а також на місцеві громади. Таким чином, релігійний туризм в Україні має значні перспективи розвитку. Реалізація комплексного підходу, що включає розвиток інфраструктури, ефективний маркетинг, підготовку кадрів, міжнародну співпрацю та залучення місцевих громад, дозволить значно підвищити конкурентоспроможність України як туристичної дестинації та сприятиме сталому розвитку цього сектору економіки.

Було розроблено релігійний тур «Монастирі Волині». Кількість об'єктів – 3: Зимненський монастир — с. Зимне, Володимир-Волинський район, Монастир Різдва Богородиці — с. Новий Загорів, Локачинський район, Свято-

Миколаївський монастир — с. Жидичин, Луцький район. Тривалість подорож – 1 день. Період року: цілий рік. Клас обслуговування: туристський. Тип маршруту: лінійний. Мета туру: задовольнити пізнавальні та духовні потреби туристів та дослідити історичні та культурні цінності монастирів Волинської області.

Паломництво стимулює економічний розвиток регіонів через збільшення туристичного руху та розвиток супутніх галузей, таких як готельний бізнес, ресторанний бізнес та ремеслярство. Паломництво в Україні сприяє збереженню та розвитку національної культури та традицій. Україна, з її багатою історією та релігійною спадщиною, має великий потенціал для розвитку паломництва. З метою підтримки та розвитку паломництва держава та церкви вживають ряд заходів, спрямованих на стимулювання паломництва в Україні. Одним із ключових аспектів сприяння паломництву є збереження та відновлення історичних пам'яток, які приваблюють віруючих з усього світу. Держава інвестує у реставрацію церков та монастирів, щоб забезпечити їхню безпеку та зберегти культурну спадщину. Таким чином, паломництво є важливою галуззю туризму в Україні. Багато регіонів країни мають значний релігійний та історичний потенціал, який привертає туристів з усього світу.

ВИСНОВКИ

Релігійний туризм історично вважається першою категорією туризму, яку можна віднести до періоду формування світових релігій. У сучасному релігійному туризмі можна виділити два напрямки: релігійний туризм - паломництво (відвідування святих місць з метою поклоніння святим предметам) і місіонерство (подорож з метою поширення того чи іншого вчення); релігійний туризм (не тільки для віруючих) – освітній релігійний туризм (дізнатися про релігійні пам'ятки, релігійну історію, культуру) та науковий релігійний туризм (для теологів, істориків, релігієзнавців).

Релігійний туризм поділяється на кілька видів: паломницький туризм складається з поїздок представників різних конфесій з релігійною метою; езотеричний туризм покликаний розширити традиційну релігійну перспективу, в результаті під час подорожі ведеться філософський пошук; релігійний туризм екскурсійно-пізнавального спрямування передбачає поїздки в місця, пов'язані з історією релігій.

Паломництво — це різновид релігійного туризму, в якому відвідувачі відвідують місця, які створюють, відновлюють або підкреслюють зв'язки з уявними іншими світами. У сучасному світі релігійний туризм став важливою частиною сучасного туризму. В Україні зосереджена велика кількість релігійних об'єктів різного плану та різних конфесій. Україна історично була переважно православною, так і на її території є переважно православні святині. Загалом в Україні діє близько 130 паломницьких відділів, служб, установ і компаній. Пропоновані ними маршрути географічно охоплюють всю територію України та всі країни Європи та Близького Сходу. В середньому одна така служба забезпечує близько 50 поїздок на рік.

У роботі розглядаються та узагальнюються основні чинники, що обмежують потік іноземних релігійних туристів в Україну: високий рівень корупції в країні, зростання рівня злочинності в державі, військові дії на території України, низький рівень туристичних послуг для іноземних туристів з

країни та з інших країн. Релігійні традиції та наявні сакральні ресурси українського народу сприяють формуванню стабільного попиту на паломницький туризм та становленню ринку релігійного туризму нашої країни. Спостерігається процес формування туристичних компаній, які організують релігійні та паломницькі тури, а також деякі паломницькі послуги, що організуються в монастирях, церквах та інших релігійних організаціях.

Особливістю релігійного туризму в сучасну епоху є здатність знайомити людей з різними релігіями та культурами, ініціювати діалог і мати позитивну взаємодію з представниками інших культур з різних верств населення та країн.

Релігійний туризм сприяє толерантному та комплексному погляду на життя, особливо на духовність. Крім того, він має конкурентоспроможний соціокультурний потенціал і обслуговує соціокультурні потреби людей. Паломницька форма туризму може мати потужний ідеологічний вплив на розвиток міжконфесійних і міжкультурних обмінів, а також на збереження культурного розмаїття нації та світу. Роль феномену релігійного туризму та його духовного змісту для впливу на туристичну діяльність та соціокультурні рівні, зосереджуючись на основних трансформаціях у культурному полі сучасного суспільства, щоб туристичний досвід став соціально важливим. Паломництво - це давня традиція, яка є не тільки релігійним зобов'язанням, але й важливою складовою культурного та духовного життя.

Туризм в Україні сьогодні є ще недостатньо розвиненим сектором економіки, а релігійний туризм перебуває на стадії становлення. Йому бракує чіткої концепції, змісту та джерел інформації. Тому мені здається доцільним запуснути веб-сайт, на якому буде зібрано інформацію про існуючі форми релігійного туризму та паломництва, а також інформацію про маршрути та святині, які пропонують туристичні агентства, туроператори та паломницькі центри. Він надасть людям найновішу та повну інформацію про ринок туристичних послуг, моніторинг та аналіз. Україна має багату культурну та природну спадщину. В останні роки туристичний інтерес до ринку релігійного туризму зріс. Тому Україні необхідно ефективно використовувати можливості,

які відкриваються.

Україна має потужний потенціал для розвитку релігійного туризму, але він не використовується повністю та ефективно. Причини:

- Погана інфраструктура, відсутність, брак про наявні ресурси та туристичні маршрути;
- Відсутність зв'язку між туристичними агентствами та релігійними установами;
- Відсутність кваліфікованих кадрів у цій сфері. Проте допомога державних інституцій може сприяти діяльності релігійних організацій та туристичних організацій, разом вони можуть відроджувати, зберігати та впорядковувати духовні та культурні об'єкти, історичні пам'ятки, місця паломництва, розвивати їх, створювати багатство, культурне середовище та комфортне середовище навколо них.

В дипломній роботі розроблений автором релігійний тур «Монастирі Волині». Кількість об'єктів – 3: Зимненський монастир — с. Зимне, Володимир-Волинський район, Монастир Різдва Богородиці — с. Новий Загорів, Локачинський район, Свято-Миколаївський монастир — с. Жидичин, Луцький район. Тривалість подорож – 1 день. Період року: цілий рік. Клас обслуговування: туристський. Тип маршруту: лінійний. Мета туру: задовольнити пізнавальні та духовні потреби туристів та дослідити історичні та культурні цінності монастирів Волинської області.

Релігійна спадщина в Україні є важливим культурним та історичним надбанням, яке приваблює паломників з усього світу. Розвиток релігійного туризму в Україні має великий потенціал для залучення туристів та розвитку інфраструктури. Держава відіграє важливу роль у стимулюванні та підтримці релігійного туризму. Шляхом інвестування у реставрацію та розвиток паломницьких маршрутів, Україна може стати важливим пунктом на карті релігійного туризму. Для успішного розвитку релігійного туризму в Україні, важливо залучати релігійні організації до співпраці. Це дозволить ефективніше просувати культурну та духовну спадщину країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арістова А. Релігійний і релігієзнавчий туризм в Україні: проблеми розвитку. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2019. Вип. 29. 76 с.
2. Аналіз потенціалу релігійного туризму в Україні. М. Гедін. Вісник КНЛУ. *Серія Історія, економіка, філософія*. Випуск 25. 2020 ID: <https://orcid.org/0000-0002-5031-8207> (дата звернення: 3.05.2024)
3. Божук Т. І. Релігійно-туристичний потенціал території. *Розвиток і відтворення ресурсного потенціалу суб'єктів еколого-економічних, туристичних та екоінформаційних систем*: монографія. колектив авторів; за наук. ред. М.С. Мальованого. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. 340 с.
4. Божук Т.І. Поняття, функції та завдання релігійного туризму. – Вісник Львівського університету. *Серія географічна*. 2010. Вип.38. С.37-44. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/bozhuk4.htm (дата звернення: 3.05.2024)
5. Божук Т.І. Перспективи розвитку релігійного туризму в Закарпатті. *Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій*. Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 2006. С.115-118.
6. Божук Т. Релігійний туризм: становлення і функціонування. *Географія і туризм: європейський досвід*: Мат. III міжнар. конф. (ЛьвівБрюховичі, 9-11 жовтня 2009 р.). Львів, 2009. С.27-30.
7. Божук Т. І. Розвиток релігійного туризму: різновиди, функції, пріоритети. *Краєзнавство. Географія. Туризм*, 2011. №16. С. 3–6.
8. Божук Т. І. Релігійний туризм і паломництво: спільні і відмінні риси. *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. Серія географія*, 2009. Вип. 480–481. С. 112–115.
9. Бейдик О. О. Стратегічні напрями розвитку національного туризму. *Географія та туризм* : наук. зб. Відп. ред. Я.Б.Олійник. К.: Альтерпрес, 2009. Вип. 1. С. 35–41.

10. Городиський Ю. Я. Класифікація християнського релігії (для потреб суспільно-географічних досліджень). *Географія та туризм*, 2016. С. 168–176.
11. Державне агентство розвитку туризму, URL: <https://www.tourism.gov.ua> (дата звернення: 5.05.2024)
12. Ковальчук А. С. Формування понятійно-термінологічного апарату релігійного туризму і релігії. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*, 2012. Вип. 29. Ч. 2. С. 86–92.
13. Ковальчук А. С., Манько А.М. Організатори релігії та релігійного туризму. *Вісник Львівського університету*, 2013. №42. С. 57.
14. Ковальчук А.С., Каднічанський Д.А., Рутинський М.Й., Завадовський Т.Б., Манько А.М. Релігійний туризм в Україні : навчальний посібник. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 2013. 420 с.
15. Ковальчук А. С., Рутинський М.С., Манько А.М., Завадовський Т.Б., Каднічанський Д.А. Географія релігійного туризму в Україні. Львів:ТзОВ “Друк Захід”, 2016. 454 с.
16. Любіцева О.О., Романчук С.П. Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні. Туризм у ХХІ столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10-11 жовтня 2001 р.). К.: Знання України, 2002. С.61-65.
17. Литвин І. В. Релігійний туризм в Україні (90-ті рр. ХХ ст. – сьогодні). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2014. Вип. 12. С. 283.
18. Луговий Б., Островська Н. Особливості розвитку релігійного туризму на Тернопіллі. *Молодий вчений*. 2022. № 6 (106). С. 12.
19. Маїло Я.В. Проблеми розвитку релігійного туризму в Україні. *Студентська наука в новому тисячолітті: сучасні проблеми громадського харчування, готельного господарства та туризму: матеріали Всеукр. студентської наук. конф.* (м. Київ, 19-21 квітня 2000 р.). К.: Київський держ. торговельно-економічний ун-т, 2000. С.119-121.

20. Мальська М.П. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник. К.: Знання, 2008. 661 с
21. Офіційний сайт Всесвітньої туристичної організації, URL: <https://unwto.org/>
22. Офіційний сайт Всесвітньої туристичної організації. URL: <https://unwto.org/>
23. Остащук І. Б. Сакральний символізм паломництва в західноєвропейському християнському дискурсі. Хортицький семінар: Сакральна географія і феномен паломництва: вітчизняний і світовий контекст. *Зб. наук. пр. Запоріжжя: Дике Поле*, 2012. С. 104-120.
24. Патійчук В. Класифікація релігійно-паломницьких турів за різноякісними ознаками. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Географічні науки*. 2015. № 14 (315). С. 36–48.
25. Патійчук В. О. Сучасні риси розвитку релігійно-паломницького туризму в Греції. Актуальні проблеми країнознавчої науки : *матеріали II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф.* (м. Луцьк, 14–15 трав. 2015 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 151–156.
26. Патійчук В. Функціональні особливості організації релігійно-паломницьких турів. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Географічні науки*. 2015. № 15 (316). С. 23–31.
27. Панченко С. А. «Ходіння на прощу» як домінуюча цінність спокутування у православних паломників. *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки*. 2011. Випуск 11. С. 309 – 318.
28. Релігійний туризм: термінологічний словник-довідник. автор упорядник Т. Божук. Львів: Український бестселер, 2010. 252 с.
29. Сайчук В.С. Методичні аспекти суспільно-географічного дослідження релігійного туризму. *Економічна та соціальна географія*. 2014. Вип. 2 (70). С. 59-65.

30. Сергійко В.Ф. Свобода совісті - правова гарантія розвитку паломницького туризму. Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. *Серія: філософські науки*. 2011. Випуск 11. С. 208-221.
31. Топорницька М. Я. Територіальна організація та перспективи розвитку етнофестивального туризму в Україні. *Географія та туризм* : наук. зб. відп. ред. Я.Б.Олійник. К.: Альтерпрес, 2012. Вип. 17. С.117–123.
32. Юрченко С. О. Міжнародний туризм : навчальний посібник для студентів спеціальностей «Туризмознавство», «Міжнародні економічні відносини». Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 328 с.
33. Юрченко С. О. Релігійний туризм у християнстві на сучасному етапі. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. 2017. Вип. 6. С. 217.
34. Christian Traditions. URL: <http://www.pewforum.org/2011/12/19/global-christianity-traditions/#protestant> (дата звернення: 1.05.2024)
35. Religion by Location. URL: http://www.adherents.com/adhloc/Wh_2.html (дата звернення: 1.05.2024)
36. Jackowski A. Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce. Warszawa: Instytut turystyki, 1991. 184 s.
37. Sopher D. E. Geography of Religions. Englewood Cliffs, NJ.:Prentice-Hall, 1967. 345 p
38. WTTC (Всесвітня рада з подорожей і туризму), URL: <https://wttc.org> (дата звернення: 2.05.2024)

ДОДАТКИ

Додаток А

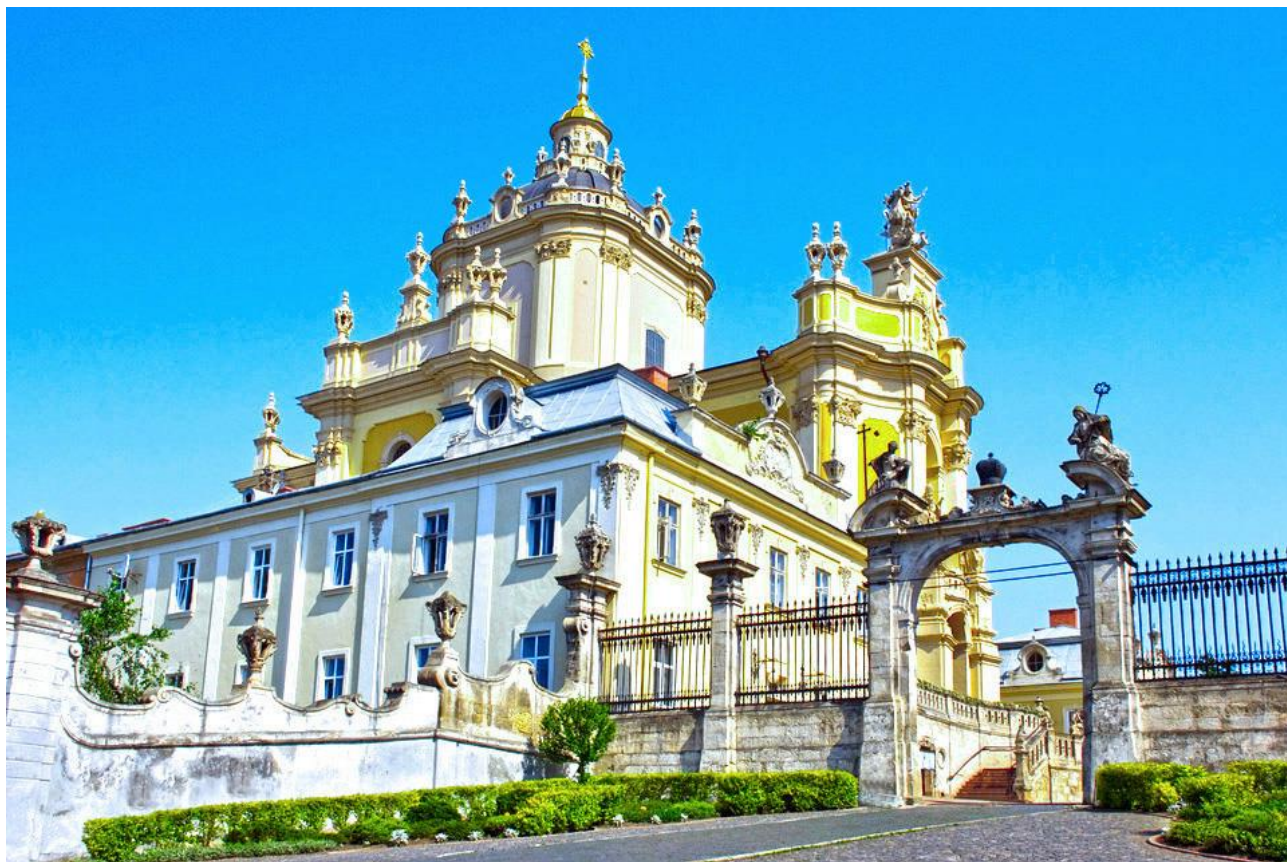
Римо-католицький костел Святого Миколая у Києві

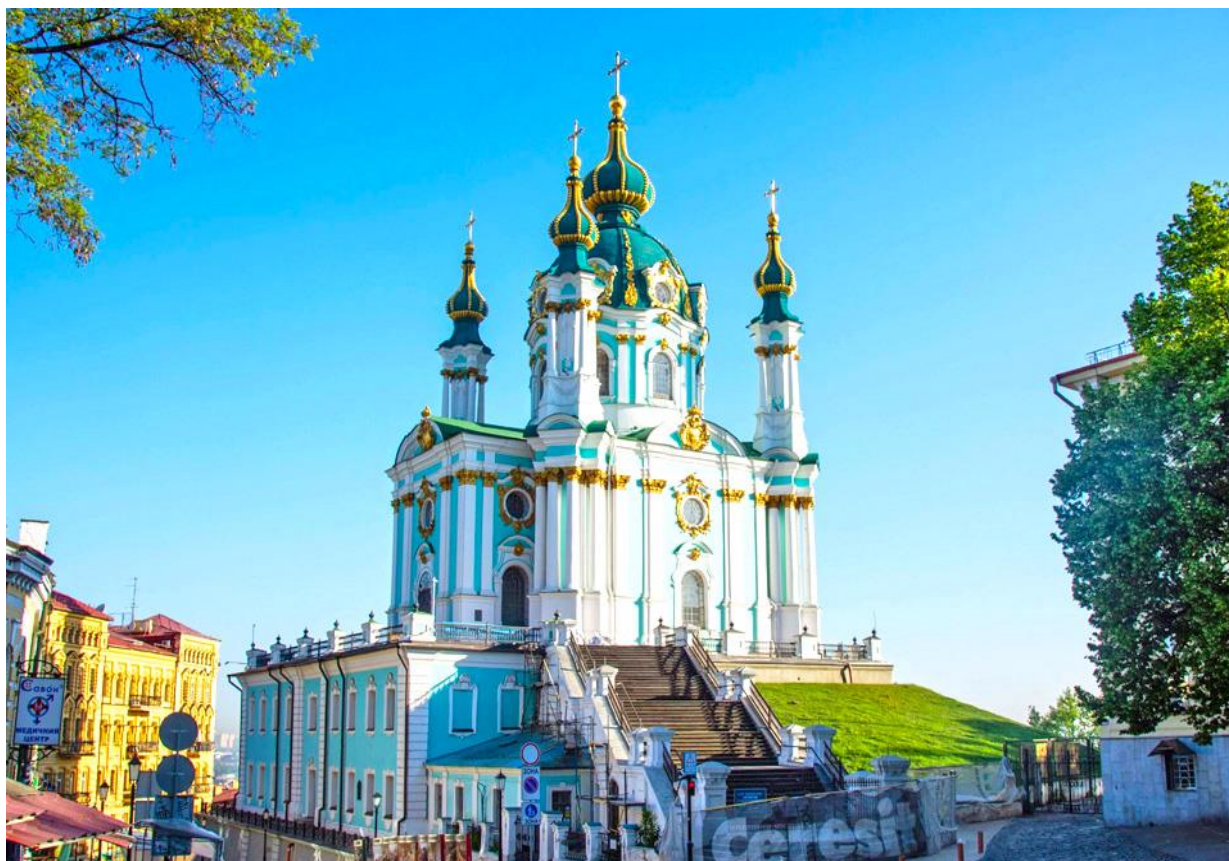
Церква Пресвятої Євхаристії (Домініканський собор), м. Львів

Собор Святого Юра, м. Львів

Андріївська церква, м. Київ

Свято-Благовіщенський кафедральний собор, м. Харків

